

Ο Δρόμος ως δημόσιος κοινωνικός χώρος: Λειτουργία και Χρήση

Γεώργιος Μ. Σαρηγιάννης - 29/01/2024

1. Δημόσιος χώρος

1. Ο δρόμος, οι πλατείες, το εσωτερικό των δημοσίων κτηρίων αποτελούν τον δημόσιο χώρο σε μια πόλη (δημόσιος = προσβάσιμος σε όλους γενικώς, πλην ορισμένων ειδικών εξαιρέσεων).

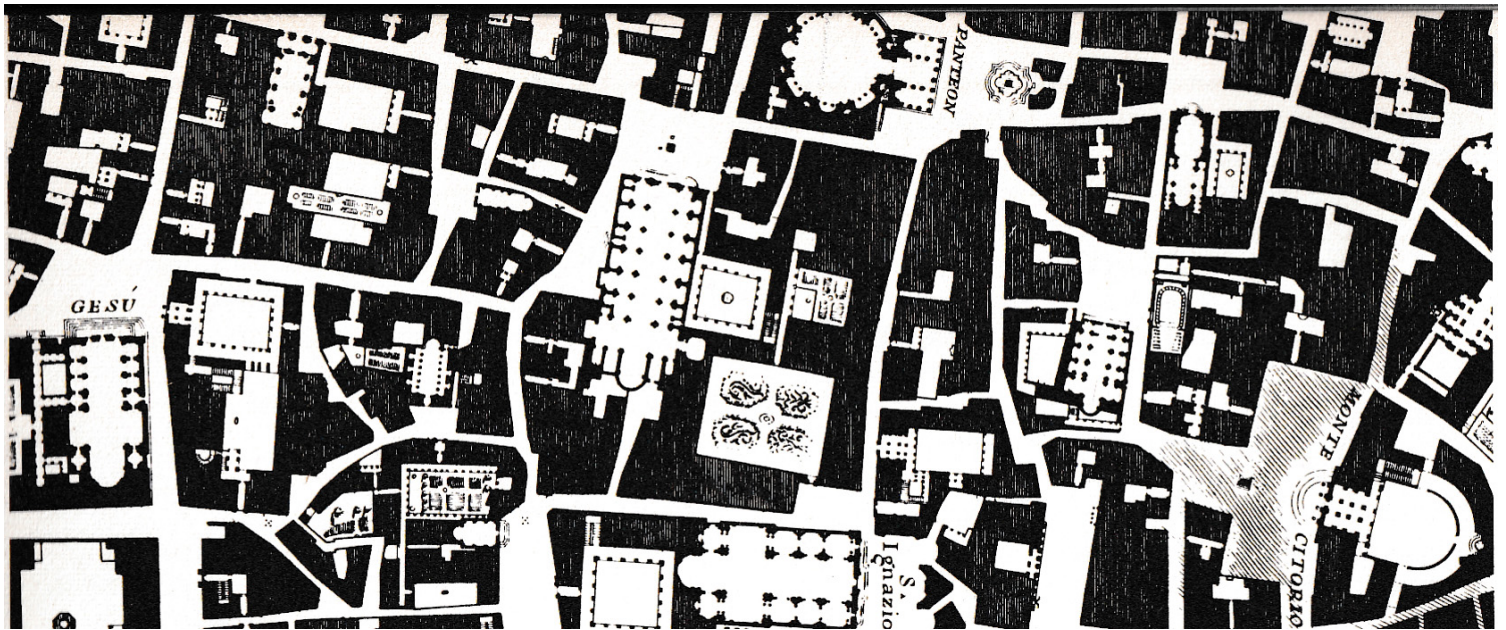
2. Προσωπικότητα του δρόμου (και της πόλης). Ο όρος για τις σύγχρονες πόλεις, ότι είναι «αποθήκες εργατικών χεριών» (Δεσποτόπουλος)¹, συμβαδίζει και με τους όρους της «μονοτονίας» των πόλεων, την έλλειψη προσωπικότητας, την απωθητικότητα του δημόσιου χώρου, την αίσθηση ότι ο πολίτης είναι «ξένος στην πόλη του», ακόμη και αυτού του δημόσιου χώρου που είναι σε καλύτερη μοίρα, και έχει απαλλαγεί από τα οχήματα. Το φαινόμενο είναι βαθύτερο και σχετίζεται με τις συνθήκες παραγωγής, που δημιουργούν έναν συγκεκριμένο τρόπο ζωής σήμερα (εργασία-σπίτι-εργασία-σπίτι...), όμως η εργολαβική οικοδόμηση

απρόσωπων κτηρίων και η δημιουργία όμοιων και επαναλαμβανόμενων δρόμων μπορεί να είναι συνέπεια του τρόπου παραγωγής της κατοικίας, θα μπορούσε όμως να έχει και άλλη εικόνα.

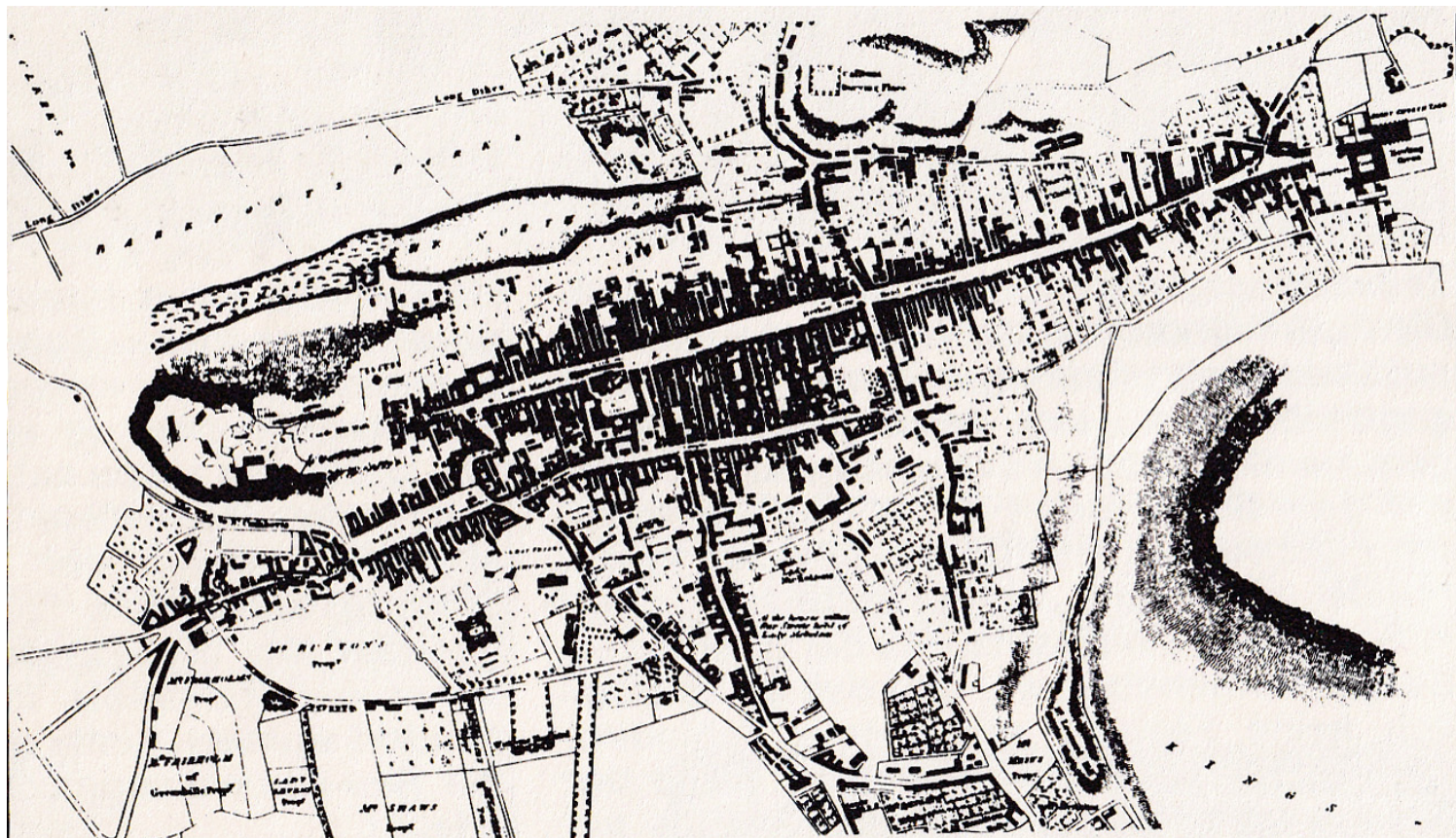
3. Στο άρθρο του Κρίστοφερ Αλεξάντερ «η πόλη δεν είναι δέντρο»², και στα δύο άρθρα για τη Χάρτα των Αθηνών, του 1933 (4ο CIAM)³ και του 1950 (Δεσποτόπουλου)⁴, αναλύονται συγκεκριμένα θέματα λειτουργίας και μορφής στην πόλη. Στο βιβλίο του Κέβυν Λυντς «η εικόνα της πόλης»⁵, ο Lynch σωστά αναλύει την «εικόνα» που υπάρχει σε κάθε πόλη και ταξινομεί τα στοιχεία της, και θα μπορούσαμε να σημειώσουμε ότι θέσεις για την «εικόνα» της πόλης είχαν διατυπωθεί και πολύ νωρίτερα, π.χ. από τον Camillo Sitte⁶, κυρίως όμως ως προς την ταξινόμηση και την ανάλυση της μορφολογίας των στοιχείων της, πλατείες, δρόμοι, τοπόσημα.

Ο Lynch συστηματοποιεί αφ' ενός τα διάφορα εικονογραφικά στοιχεία μιας πόλης όπως αυτά αναπτύσσονται (σημεία, πορείες, δεσπίζοντα τοπόσημα...) και περιγράφει «την εικόνα της πόλης» όπως την βιώνει ο κάθε κάτοικός της, καταλήγοντας σε συμπεράσματα για τη γενική και -περίπου- καθολικής αποδοχής εικόνα της πόλης. Θα έλεγε κανείς ότι κινείται σε αυτό που αργότερα, στις δεκαετίες του '60- '70, εμφανίστηκε ως εφαρμογή στην Πολεοδομία της «σημειολογίας», και στην Ελλάδα αναπτύχθηκε μετά το 1970: γράφτηκαν άρθρα, βιβλία, διδακτορικά, πραγματοποιήθηκαν συνέδρια, ιδρύθηκαν επιστημονικές εταιρείες, όπως συμβαίνει σε κάθε «καινούριο», κ.α. μέχρι που ξεχάστηκε. Η Σημειολογία είναι ουσιαστικά επιστήμη στην περιοχή της Γλωσσολογίας, πολλές φορές όμως διάφορες επιστήμες «δανείζονται» Αρχές και Νόμους από άλλες, αλλά το αποτέλεσμα δεν είναι πάντα ικανοποιητικό ή ακόμη και θεμιτό.

Η βασική κριτική που μπορεί να κάνει κανείς στον Lynch, είναι ότι αναλύει την εικόνα της πόλης επιφανειακά, χωρίς να επισημαίνει το **γιατί ο κάθε κάτοικος έχει συγκεκριμένη εικόνα για τον χώρο του**. Για παράδειγμα, ένα βασικό «πείραμα» που έκανε ο Lynch ήταν η συλλογή ερωτηματολογίων από κατοίκους μιας πόλης, του τύπου «να περιγράψουν μια διαδρομή σ' αυτήν, τονίζοντας τα σημεία που θυμούνται», και στη συνέχεια, ομαδοποιώντας τα, έβγαζε συμπερασματικά μια ή περισσότερες «κατά πλειοψηφία» εικόνες της πόλης. Αυτό είναι σωστό, όμως θα πρέπει να προχωρήσει κανείς πιο πέρα, ερευνώντας το (αυτονόητο) **ΓΙΑΤΙ**, και το «γιατί» δεν αφορά μόνο το τι θεωρεί ο καθένας πολίτης σημαντικό σημείο στην πόλη του, αλλά γιατί δεν υπάρχει ενιαία εικόνα για όλους. Βέβαια η απάντηση είναι από πολύ απλή ως αυτονόητη: διότι η ταξική θέση του καθενός, η οποία εκφράζεται και με τον τόπο κατοικίας του και με τη διαβίωσή του στη συγκεκριμένη πόλη (εργασία, αναψυχή, φιλικό και συγγενικό κύκλο κλπ), πρακτικά του καθορίζει και την περιοχή που βιώνει, άρα και την εικόνα που έχει για την πόλη του.

1. Δημόσιος χώρος, Ρώμη 1748, δεν είναι μόνο οι δρόμοι, αλλά και ο εσωτερικός χώρος των δημόσιων κτηρίων: με λευκό χρώμα όλος ο χώρος που είναι δημόσιος⁷.

2. Η «πλατεία οδός», Εδιμβούργο στον 17ο αι.: η διαπλάτυνση είναι ο πρόδρομος της Πλατείας (=πλατεία οδός -> πλατεία)⁸

4. Ως «Δημόσιος» χώρος πρέπει να θεωρηθεί κάθε περιοχή που είναι προσπελάσιμη και σε χρήση από τον κάθε πολίτη, όπως στοές, εσωτερικά ισογείων δημοσίων κτηρίων, ναοί, θέατρα, καταστήματα κ.α., που δίνουν άλλη εικόνα από το ζεύγος «δρόμος-κτήριο». Βέβαια, ορισμένοι χώροι δεν είναι άμεσα προσπελάσιμοι, είτε επιτρέπεται η προσπέλαση αλλά για ορισμένες κατηγορίες πολιτών, είτε η προσπέλαση επιτρέπεται με αντίτιμο, είτε σε συγκεκριμένο ωράριο κλπ. Ας μην αναφερθούμε στις σημερινές συνθήκες, όπου ο Δημόσιος Χώρος ξεπερνά το επίπεδο του εδάφους και του δρόμου, τόσο σε υπόγειο χώρο (καταστήματα και διάβαση πεζών σε προσπέλαση σε σταθμούς μετρό για παράδειγμα) όσο, και ακόμη περισσότερο, σε ορόφους -και αυτό συμβαίνει κατά κόρον σε κτήρια πολυκαταστημάτων, όπου ως δημόσιος χώρος, όπως και των ισογείων καταστημάτων, λειτουργούν και όλοι οι όροφοι.

Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η περιοχή του Κεντρικού Σιδηροδρομικού Σταθμού του Ελσίνκι, που ένας τέτοιος δημόσιος χώρος εκτείνεται σε 2-3 τετράγωνα, σε 2 ή 3 υπόγεια και 3-5 ορόφους και περιλαμβάνει -σε άμεση επικοινωνία και σύνδεση- τους χώρους του σταθμού, την πλατεία του, τους ενδιάμεσους δρόμους και πλήθος καταστημάτων, χώρους αναψυχής, πάρκινγκ, σταθμό αστικών και υπεραστικών λεωφορείων και σταθμό μετρό, καταστήματα και γραφεία, σε πολυώροφα κτήρια καταστημάτων. Το όλο σύμπλεγμα συνδέεται με πλατείες, αίθρια, δρόμους και πεζοδρόμους ανοιχτούς και κλειστούς, κλίμακες και άλλα παρόμοια στοιχεία. Το συγκρότημα έχει και στα υπόγεια επίπεδα άνετους χώρους, ψηλοτάβανους, άπλετα φωτισμένους και με λειτουργίες (καταστήματα κυρίως) και διακόπτεται συνεχώς με αίθρια στον εξωτερικό χώρο ή με ενσωμάτωση σ' αυτόν εξωτερικών πλατειών και δρόμων. Στις επόμενες δέκα εικόνες δίνεται μια «πορεία» στο συγκρότημα του Κεντρικού Σιδηροδρομικού σταθμού και την περιοχή του (εικόνες 3α έως 3κ)⁹:

3α. Η πλατεία και η είσοδος του Σταθμού | 3β. Το κεντρικό χώλ

3γ. Το ισόγειο επίπεδο | 36. Ένα από τα αίθρια

3ε. Συνδετήριος διάδρομος-δρόμος με καταστήματα και έξοδο στην πόλη. | 3ζ. Δεύτερο επίπεδο με παρόμοιες λειτουργίες

3η. Ισόγειο, με έξοδο σε αίθριο. Καθιστικά και κέντρα αναψυχής σε αίθρια. 3θ. Παντού κυλιόμενες κλίμακες από επίπεδο σε επίπεδο, άλλες οδηγούν στο 2ο και 3ο κλπ υπόγεια επίπεδα (σταθμός λεωφορείων, μετρό, πάρκινγκ κ.α).

31. Άλλα αίθρια, με λειτουργίες αναψυχής και καταστήματα. 3κ. Στους γύρω επάνω ορόφους, διάδρομοι με καταστήματα διατρέχουν τους ορόφους εν είδη δρόμων. Στους ορόφους, εκτός από καταστήματα περιλαμβάνονται και επαγγελματικοί χώροι κ.α συναφείς.

Τελικά ο «δημόσιος χώρος της πόλης» είναι ένα σύμπλεγμα χώρων και μάλιστα σε διάφορα επίπεδα, με διάφορες συνθήκες προσπέλασης και χρήσης, αλλά αυτό δεν αναιρεί την ύπαρξη της έννοιας του «Δημοσίου Χώρου», χωρίς να αλλάζει σε κάτι επειδή εκτείνεται σε πλήθος χώρων στεγασμένων και ελεύθερων, σε ορόφους και σε υπόγεια, απλά ενώ στην ιστορική εποχή όλα ήταν στο ίδιο επίπεδο, τώρα εκτείνονται σε περισσότερα, πάνω και κάτω από το έδαφος.

Θα πρέπει όμως να σημειωθεί, ότι σε τέτοια συγκροτήματα λείπει ένα βασικό στοιχείο που υπάρχει στον «δρόμο» και την «πλατεία»: οι άλλοι τομείς της κοινωνικής ζωής, εκτός από τα καταστήματα και τους χώρους αναψυχής, λείπει η «πολιτική» και η «κοινωνική» ζωή που εκτυλίσσεται στις πλατείες και τους δρόμους, αφίσες, πορείες και διαδηλώσεις, χώροι αναψυχής αλλά με πολιτικό και συνδικαλιστικό περιεχόμενο κλπ. Θα αναφερθούμε αναλυτικά στη συνέχεια, απλά θυμίζουμε ένα μέρος αυτής της δραστηριότητας, π.χ. στην Αθήνα, το βιβλιοπωλείο του Κέδρου (του Σιδέρη και του Ελευθερουδάκη παλαιότερα), τα καφέ «Brazilian» και «Βυζάντιο», το «Λυκόβρυση», και βέβαια το «Καφενείον το Νέον», του «Zonar's», κ.α. που «εμπλούτιζαν» τον δρόμο τους και την περιοχή τους με κοινωνική ζωή, ακτινοβολώντας την και πέρα του χώρου τους.

2. Αντιθέσεις στους δρόμους

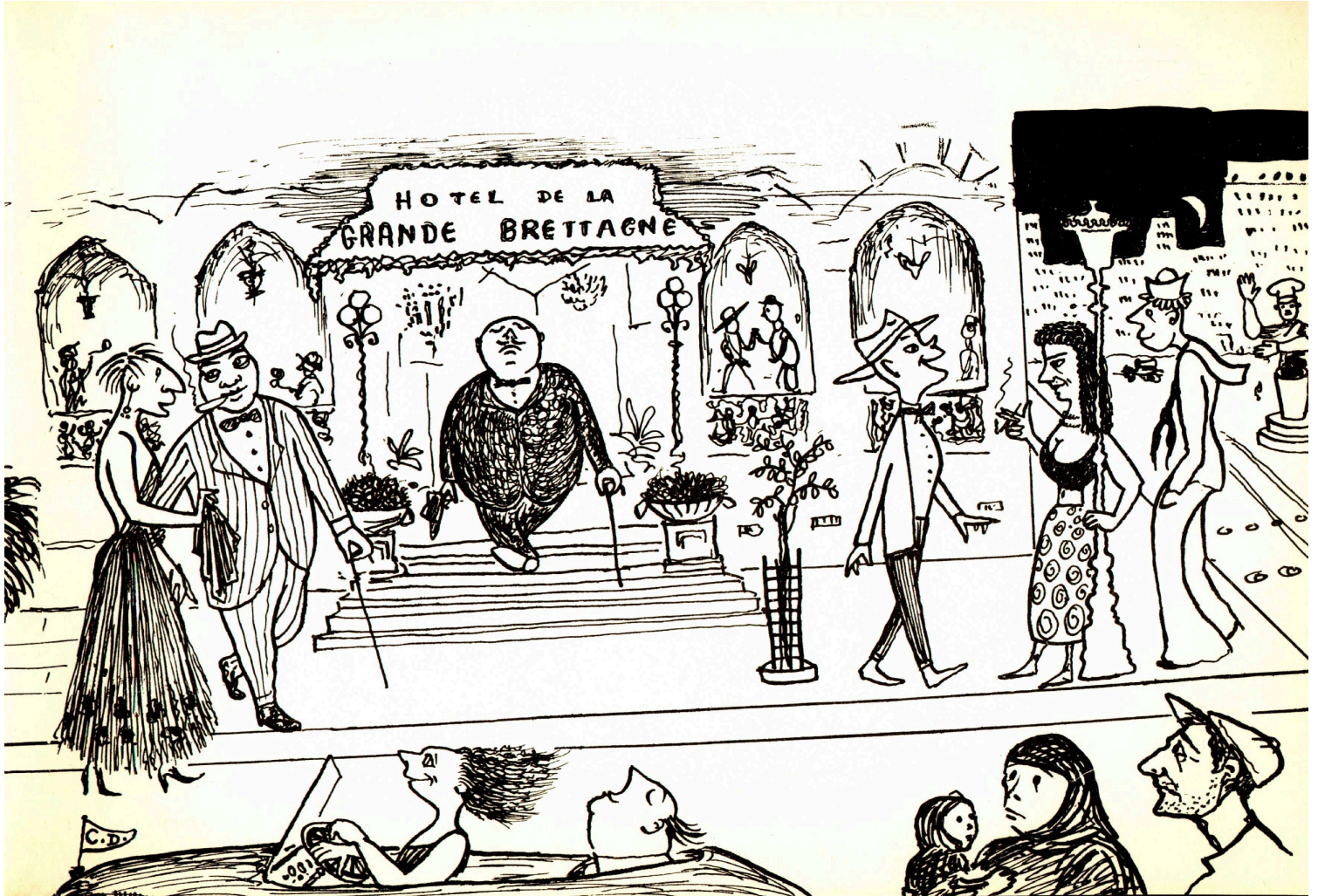
Οι κοινωνικές συνθήκες στον δημόσιο χώρο στην πόλη είναι και έκφραση των αντίστοιχων συνθηκών στην ίδια την Κοινωνία. Ταξικές διαφορές, διακρίσεις, πλούτος και εξαθλίωση, όλα εκφράζονται με την ύπαρξή τους στον Δημόσιο χώρο. Οι αντιθέσεις αυτές υπάρχουν εμφαντικά (αρκεί να θελήσουμε να τις δούμε!).

4. Η έκφραση της μοναξιάς στην πόλη, ταυτόσημη με τον κενό και απρόσωπο δημόσιο χώρο της (χωρίς καμία χρήση πλην της διέλευσης). Μόνη διαφοροποίηση, το φυτό που φύτρωσε απρόσκλητο στο ράγισμα (συμβολικό άραγε;) τουτσιμεντένιου δαπέδου¹⁰.

Το φαινόμενο της «αποξένωσης» του πολίτη από την πόλη του, με όλα τα επακόλουθά της (μοναξιά, αδιαφορία, αίσθημα «ανέστιου», που έλεγαν οι αρχαίοι για τον πολίτη που είναι χωρίς εστία, χωρίς πατρίδα, χωρίς τόπο στον οποίο να ανήκει, χωρίς δεσμό με τον χώρο γενικά). Η «αποξένωση» των πολιτών δεν υπάρχει μόνο στα άτομα που για συγκεκριμένους λόγους είναι απομονωμένοι (λόγω ηλικίας, ή επειδή είναι ξένοι ή μετανάστες, ή για πολλούς κοινωνικούς, οικονομικούς, οικογενειακούς κ.α. λόγους), αλλά σε μεγάλες μάζες πολιτών μιας πόλης, που αποξενώνονται μέσα στο Χάος της Μεγαλούπολης, χάνονται στο «Μεγάλο Πλήθος» που τελικά αποτελεί τη μάζα εργατικών χεριών -και δεν αναφέρεται ως τέτοια μόνο το προλεταριάτο μιας πόλης, αλλά και η μεσοαστική, ακόμη και η μεγαλοαστική Τάξη, που ψάχνουν διέξοδα όπου μπορούν, ανάλογα: στα γήπεδα, στις διάφορες τελετές, ή σε πολυτελείς διακοπές σε εξωτικά μέρη...

Για όλες αυτές τις περιπτώσεις, η «αποξένωση» υπάρχει και για τον Δημόσιο Χώρο της πόλης. Έτσι κι αλλιώς, στη σύγχρονη πόλη ο χώρος είναι απωθητικός θα λέγαμε, και χωρίς κοινωνική λειτουργία αλλά μόνο για διέλευση, πιο απλά, δεν είναι για όλους «οικείος». Ωραία η Ακαδημία, η Βιβλιοθήκη, το Πανεπιστήμιο, για ποιους όμως;; Για ποιους σημαίνει κάτι το ένα ή το άλλο κτήριο, και κατά συνέπεια και ο χώρος γύρω του;; Για ποιους είναι προσπελάσιμος, χρησιμοποιήσιμος και οικείος;; Η Κοινωνική διάσταση, η Ταξική διαφοροποίηση, είναι παντού, ο Δημόσιος Χώρος δεν είναι για όλους μας το ίδιο, αλλιώς βλέπει και βιώνει την τριλογία του Χάνσεν και τις λειτουργίες που περιλαμβάνει ένας κάτοικος του Δυτικού Λεκανοπεδίου, και αλλιώς κάποιος από το Ανατολικό Λεκανοπέδιο.

5. Αντιθέσεις στην Πλατεία Συντάγματος, σκίτσο του Μίνω Αργυράκη¹¹, χωρίς σχόλια.

6. Ταξικές αντιθέσεις στην πόλη -έκφραση στον δημόσιο χώρο της, Λονδίνο 19ος αιώνας: κοιτόχρηστο (-> δημόσιο) εσωτερικό οικοδομικού τετραγώνου των σλαμς, πίσω από την Oxford street. Η εικόνα είναι από βρετανικό περιοδικό του 1864, με τον τίτλο «a court for King Cholera» (μια Αυλή για τον Βασιλιά Χολέρα)¹².

Είναι γνωστή η αθλιότητα των συνθηκών διαβίωσης του προλεταριάτου, ήδη από την εποχή του Ένγκελς. Στην εικόνα του εσωτερικού των σλαμς, υπάρχουν σωροί σκουπιδιών, ανέργων, υποσιτισμένων παιδιών, η εργατική κατοικία παρέχεται «με το κρεβάτι» και «με την ώρα»¹³ σύμφωνα με τις βάρδιες των εργοστασίων, οι επιγραφές το επιβεβαιώνουν: «logins for travelers», «good beds»...

7. Ταξικές αντιθέσεις στην πόλη -έκφραση στον δημόσιο χώρο της, Λονδίνο 19ος αιώνας: Δημόσιος κήπος για τη μεγάλη αστική τάξη, αρχές του 20ού αι.¹⁴

Η «άλλη όψη», για παράδειγμα στην εικόνα σε Δημόσιο πάρκο του Λονδίνου: Κυρίες με τα ομπρελίνα και τα μακριά ημιεπίσημα φορέματα και καπέλα, αξιοπρεπείς κύριοι με τα ημίψηλα και το αρμόζον «ένδυμα περιπάτου», με τα σκυλάκια τους που απολαμβάνουν τον λονδρέζικο ήλιο στον δημόσιο χώρο του πάρκου (που όμως δεν είναι για όλους, είναι δημόσιος με όρια...)

8. Άστεγοι στην Αθήνα¹⁵ και 9. Εικόνα γύρω από την νυκτερινή Ομόνοια¹⁶

Ο Δημόσιος χώρος μπορεί να αλλάζει χρήση και μορφή ανάλογα με τις διαφορετικές ώρες της ημέρας και της νύχτας. Οι ίδιες εικόνες υπήρχαν πάντοτε, π.χ. στο Βυζάντιο όπως αναφέρουν οι πηγές: «...αυτός ο φτωχός κόσμος έχει τον ουρανό για στέγη...ζουν ως αλήτες...αυτοί που δεν ήταν τέτοιοι αλλά που έγιναν έτσι από την φτώχεια και την ανάγκη...»¹⁷, κείμενο που ισχύει διαχρονικά και σήμερα... Στη Βασιλεύουσα, τις ημέρες χιονιάδων οι Αρχές έκλειναν με σανίδες τις στοές για να βρίσκουν κατάλυμα οι άστεγοι, αντίθετα σήμερα για να είναι ο Δημόσιος Χώρος «καθώς πρέπει», περιφράσσονται με συρματοπλέγματα τμήματα του πρώτου υπογείου στην Ομόνοια που έβρισκαν καταφύγιο οι άστεγοι, για να μην καταφεύγουν εκεί και χαλάν την «ευπρεπή εικόνα της πόλης» και του Δημοσίου Χώρου της.

Υπάρχουν φοβερές και σοκαριστικές εικόνες από την «Αθήνα τη νύχτα», πολύ τραγικές από τη ζωή του «λούμπεν προλεταριάτου», ή του λεγόμενου «περιθωρίου». Η παρατιθέμενη εικόνα είναι μέρος από σειρά φωτογραφιών της Τατιάνας Μπόλαρη/EUROKINISSI, που δημοσιεύθηκαν με ένα δυνατό και συγκλονιστικό κείμενό της¹⁸.

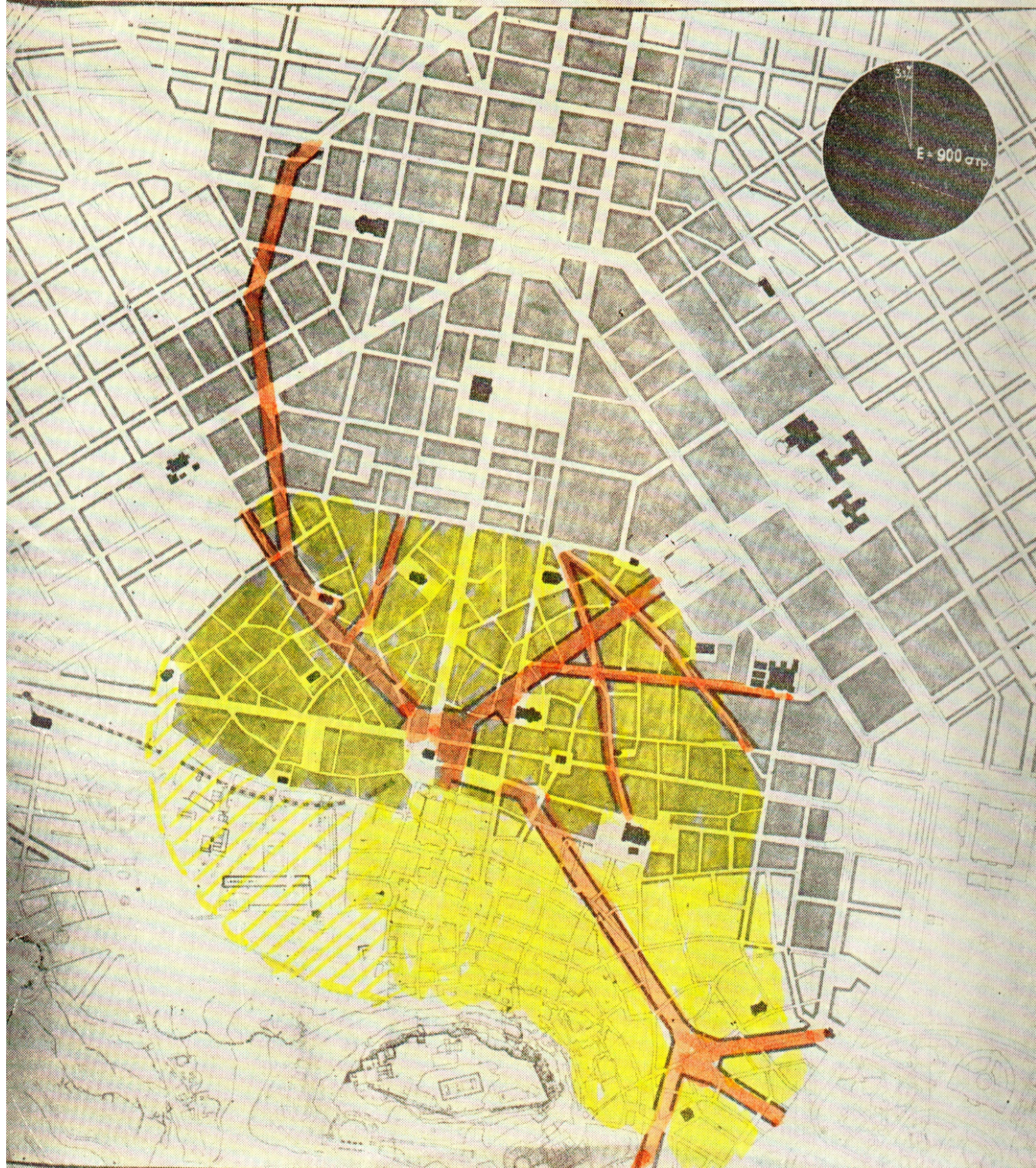
3. Αυτοκίνητα, προβληματικοί δημόσιοι χώροι

Η χρήση του ΙΧ αυτοκινήτου γενικεύτηκε αρχικά στις ΗΠΑ, όπου ο βιομήχανος Φορντ εφάρμοσε τη λεγόμενη «άλυσσο παραγωγής» στη βιομηχανία αυτοκινήτων, πολλαπλασιάζοντας την παραγωγικότητα και επαληθεύοντας την «προφητεία» του Μαρξ, ότι «ο άνθρωπος καταντά κρεάτινο εξάρτημα της μηχανής»¹⁹, και ρίχνοντας στην Αγορά φθηνά ΙΧ, τα γνωστά «φορτάκια». Η «παροχή φθηνού ΙΧ» αποτέλεσε σύνθημα και για άλλα επίπεδα Εξουσίας: το σύνθημα του Χίτλερ ήταν «για κάθε Γερμανό, μια θέση εργασίας, ένα ΙΧ αυτοκίνητο και μια κατοικία» (που το ... συμπλήρωναν «διευκρινιστικά» οι αντιστασιακοί μετά το 1939: «για κάθε Γερμανό, μια θέση εργασίας (σε στρατόπεδο συγκέντρωσης), ένα ΙΧ αυτοκίνητο (θωρακισμένο) και μια κατοικία (στο νεκροταφείο της γειτονιάς του)»).

Στα πλαίσια αυτά, γέμισαν οι δρόμοι αυτοκίνητα, η Πολεοδομία στράφηκε στο να καταστήσει τον δημόσιο χώρο, χώρο για τα ΙΧ, γράφτηκαν και αποτέλεσαν «ευαγγέλιο» στα Πολυτεχνεία και τις Πολεοδομικές Υπηρεσίες περισπούδαστα συγγράμματα, όπως του Reichow, die autogerechte Stadt (η πόλη -σχεδιασμένη- για τα αυτοκίνητα) και η «γραμμή» στην πολεοδομία ήταν «όλα για την κυκλοφορία του ΙΧ», με αποτέλεσμα να γίνουν εκτεταμένες διανοίξεις, ισόγειοι και υπόγειοι ανισόπεδοι κόμβοι μέσα στον αστικό ιστό, καταστρέφοντας τα μεσαιωνικά κέντρα τους και μετατρέποντας τον Δημόσιο Χώρο σε οχετό αυτοκινήτων, θορύβου, καυσαερίων και ατυχημάτων²⁰.

Το 1959, το τότε Σεβαστόν Υπουργείον Δημοσίων Έργων, ακολουθώντας την εξ ΗΠΑ στην Ευρώπη εισαχθείσα «γραμμή», εκπόνησε ένα σχέδιο κυκλοφοριακής αναμόρφωσης του κέντρου της Αθήνας, με το οποίο μεγάλες λεωφόροι κατατεμάχιζαν το ιστορικό Κέντρο, ακόμη και την Πλάκα! Το σχέδιο αυτό, μαζί με άλλα δύο παρόμοια, του Δήμου Αθηναίων και ιδιωτικά του Κώστα Μπίρη, παρουσιάστηκε και συζητήθηκε σε συνέδριο στο ΤΕΕ²¹, και οι απόψεις που εκτέθηκαν ήταν υπέρ της αποδοχής του εγχειρήματος, απλά με κάποιες «βελτιώσεις» (!). Ευτυχώς λόγω κόστους δεν εφαρμόστηκε (όπως και το μεταγενέστερο της διάνοιξης της Κοραή μέχρι το Μοναστηράκι, που ούτε πολεοδομικά, ούτε κυκλοφοριακά εξυπηρετούσε τίποτα -πέραν της ...υστεροφημίας των πολιτικών).

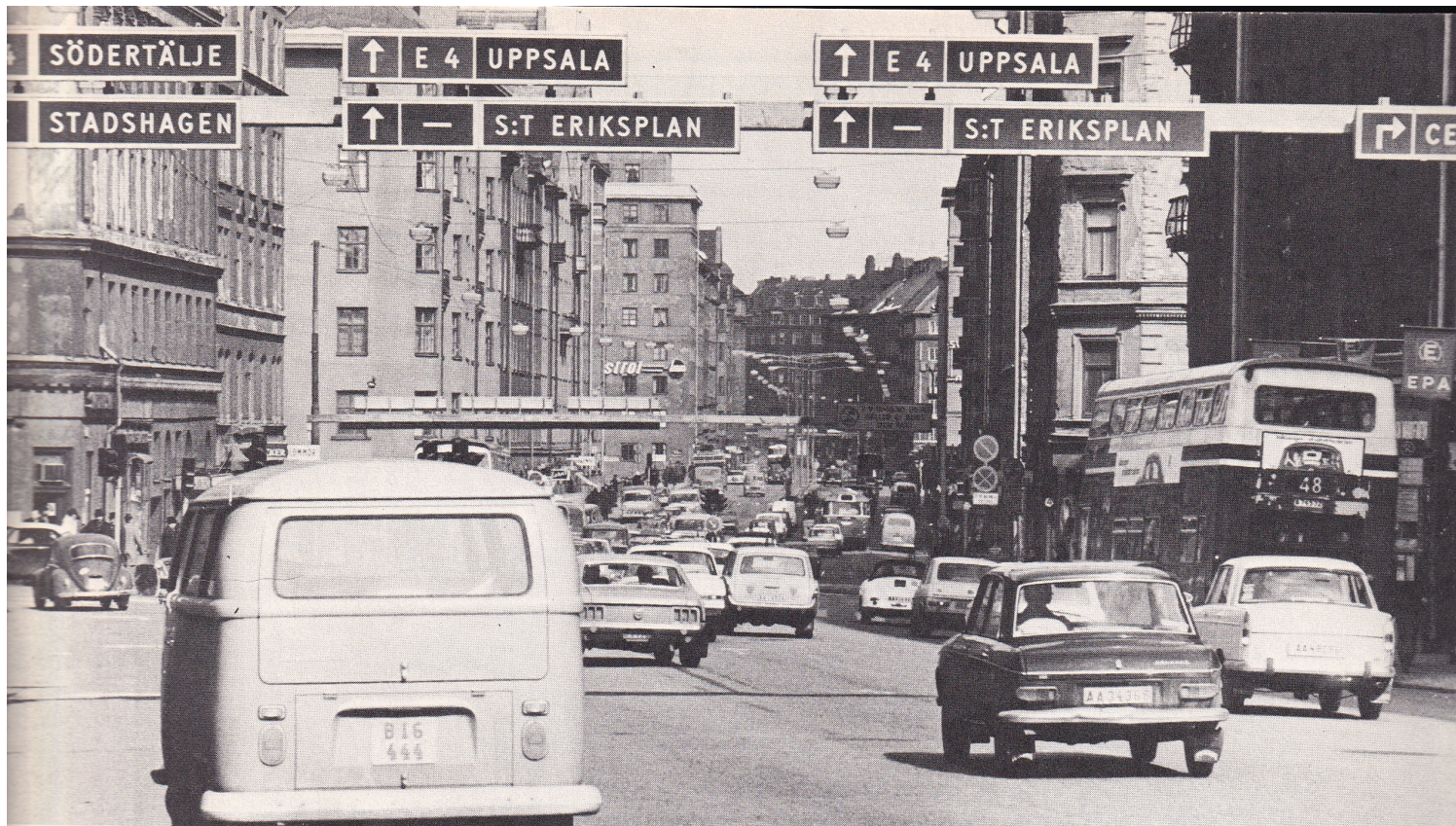
ΠΕΡΙΟΧΗ ΕΜΠΟΡΙΚΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ

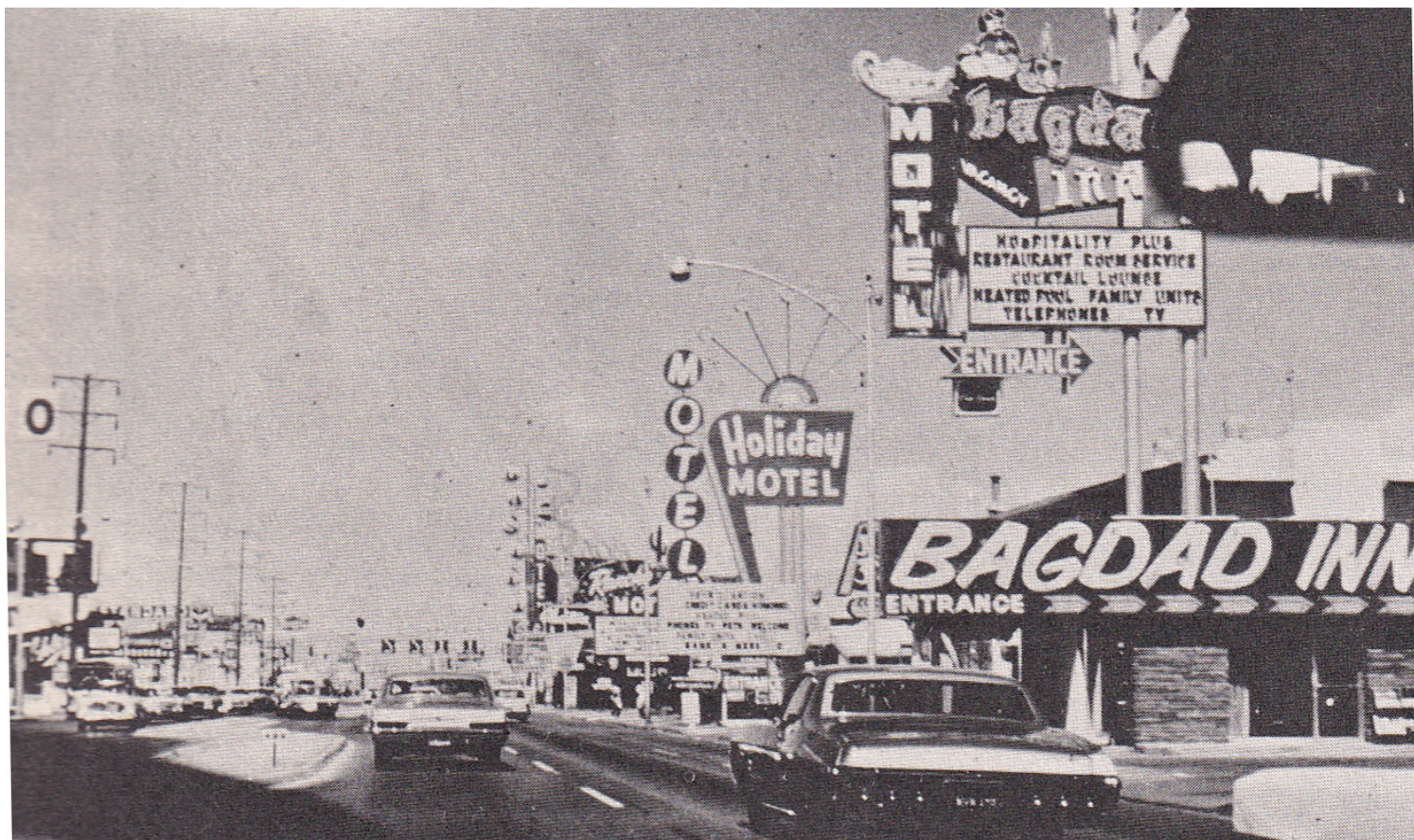
10. Σχέδιο του Υπουργείου Δημοσίων Έργων 1959 (κίτρινο η παλιά πόλη, η Πλάκα, ερυθρό νέες διανοίξεις, οδοί με έντονη γραμμή, διαπλατύσεις μέσα στην Πλάκα, επιχρωματισμός από τον συγγρ. της παρούσης)²²

11. Βερολίνο: Διαπάλη της κυριαρχίας, το αυτοκίνητο ή οι άνθρωποι. Η διάλυση του δημόσιου χώρου στη σύγχρονη πόλη από την κατάληψή του από τα αυτοκίνητα²³.

12. Στοκχόλμη, η κυριαρχία του αυτοκινήτου «πόλη για τα αυτοκίνητα, όχι για τον άνθρωπο»²⁴.

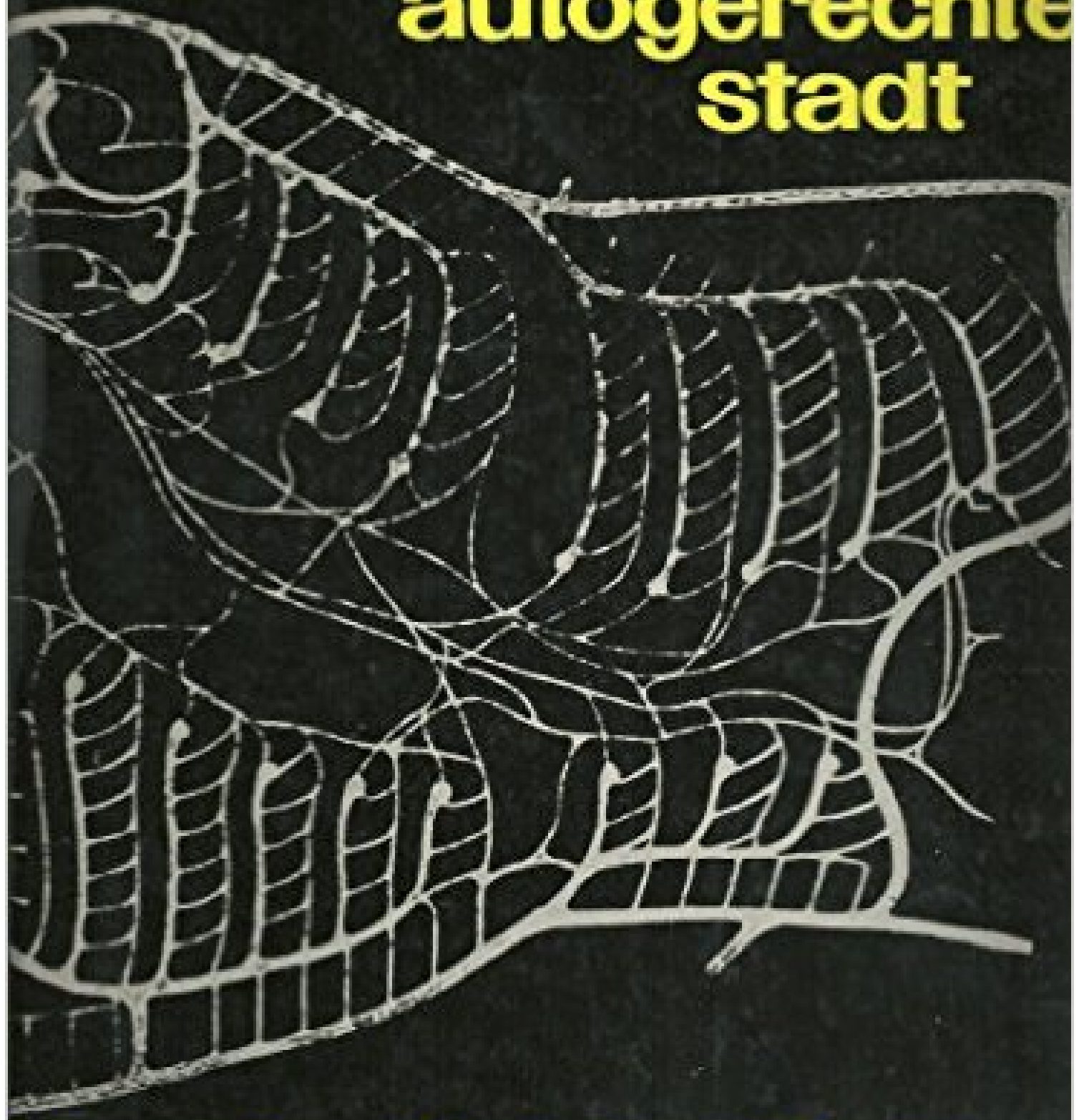
13. Λας Βέγκας, αυτοκίνητα, μοτέλ και καζίνα, ο δημόσιος χώρος της πόλης²⁵.

14. Λας Βέγκας, ομοίως.....²⁶ Στις ΗΠΑ, τη χώρα των ΙΧ, οι αυτοκινητόδρομοι (Highway) έχουν ιδιαίτερο χαρακτήρα, με γιγάντιες διαφημίσεις για να είναι ορατές με τις μεγάλες ταχύτητες, και συνήθως αφορούν μοτέλ (από το motor hotel!), κέντρα διασκέδασης, χαρτοπαικτικές λέσχες κ.ά συναφή. Αυτός είναι και ο Δημόσιος Χώρος.

mans bernhard reichow

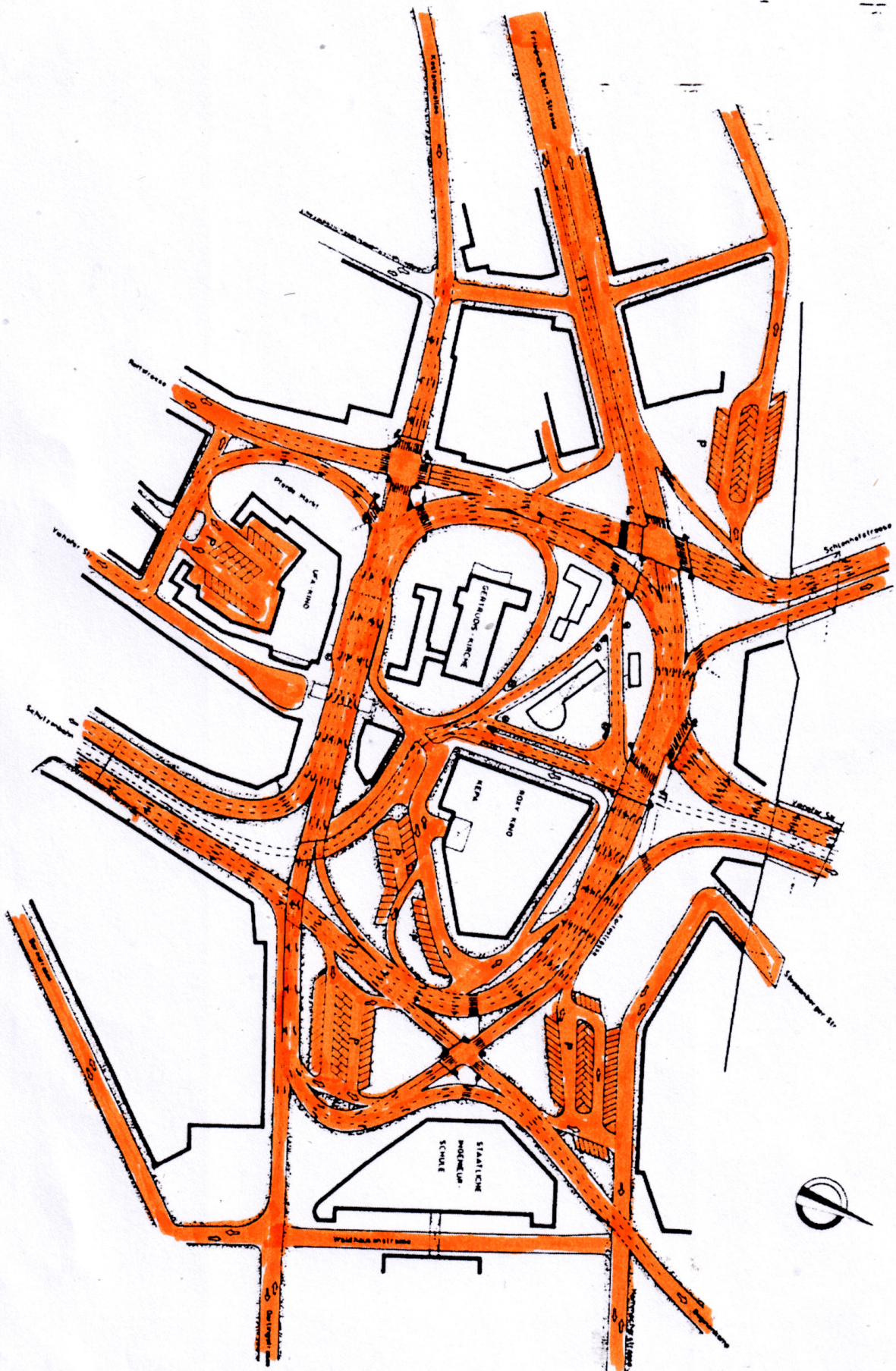
die autogerechte stadt

otto maier verlag ravenzburg

19. Viehoferplatz στο Essen. Χώρος για κυκλοφορία.
 Η διάλυση μιας παλιάς πλατείας από την κυκλοφορία και τον χώρο που απαιτείται για την εξυπηρέτηση της με ΙΧ.

Πηγή: Korte, Grundlagen..., σελ. 633.

15. Το σύγγραμμα -Ευαγγέλιο των πολεοδόμων του 1950-60, Η.Β.Reichow «η πόλη η σχεδιασμένη για το αυτοκίνητο»²⁷. 16. το κέντρο του Εσσεν²⁸ με κίτρινο, οι χώροι για αυτοκίνητο (οδοί και χώροι στάθμευσης). Τα δημόσια κτήρια (Δημαρχείο, Όπερα, γραφεία, κατοικίες κ.α) κυκλώνονται από αρτηρίες μεγάλης κυκλοφορίας μέσα στο κέντρο της πόλης.

21. Ανισόπεδοι κόμβοι στο κέντρο της πόλης.
Η Osterreichische Platz στην Στουτγκάρδη.

Πηγή: *Bockelmann*, σελ. 73.

22. Ισόπεδος κόμβος στο Κίελο.

Πηγή: *Bockelmann*, σελ. 72.

Παρατήρηση: Φαίνεται και εδώ η μεγάλη σπατάλη αστικού χώρου για την κίνηση των ΙΧ, πέρα από το γεγονός της τελικά αναποτελεσματικότητας τέτοιων λύσεων.

17. και 18. Τερατώδεις ανισόπεδοι κόμβοι στα κέντρα των πόλεων, Στουτγκάρδη και Κίελο²⁹

Θα πρέπει να σημειωθεί το σχόλιο του Bockelmann στις επεμβάσεις αυτές των κέντρων των γερμανικών πόλεων (των οποίων ήταν υπέρμαχος), που σημειώνει ότι η κυκλοφορία μεταβάλλει την εικόνα των πόλεων, στις ΗΠΑ τολμούν τέτοιες διαμορφώσεις με λιγότερες αμφιβολίες, οι Ευρωπαίοι θα πρέπει ακόμη να τις συνηθίσουν. Στις ΗΠΑ είναι έτοιμοι να αποδεχτούν στην επόμενη δεκαετία (εννοεί ως το 1970) αύξηση κατά 100 εκατομμύρια ΙΧ ακόμη³⁰.

Ευτυχώς που οι Ευρωπαίοι και οι πολεοδόμοι της κεντρικής και βόρειας Ευρώπης είχαν απορρίψει από το 1970 αυτές τις λύσεις, εξοστράκιζαν το ΙΧ από τα κέντρα και κατασκεύαζαν εκτεταμένες πεζοδρομήσεις και νέες γραμμές ΜΜΜ σταθερής τροχιάς (Μετρό και Τράμ)³¹.

19. Κόμβοι μέσα στον αστικό ιστό, ΗΠΑ (και όχι μόνον...)³²

20. Αθήνα, (και παντού..) η κατάληψη του Δημόσιου Χώρου από το ΙΧ³³

21. Ο σύγχρονος δρόμος σε τυπική γειτονιά στην Αθήνα (και σε κάθε πόλη πλέον). Προσέξτε στο κάτω μέρος των εικόνων, είναι το μόνο μέρος που λιάζεται!³⁴

22. Μπορεί πλέον να υπάρξει μορφή δρόμου με κοινωνικό περιεχόμενο και χρήση;;;!!! Αθήνα³⁵, και εδώ ο ηλιασμός πρακτικά ανύπαρκτος...

Η «αθηναϊκή πολυκατοικία», πέραν των άλλων, κατέστρεψε και τον δρόμο ως δημόσιο χώρο. Κατέστρεψε κατά συνέπεια την έννοια της γειτονιάς, μια και ο συνδετήριος ιστός της γειτονιάς είναι ο δρόμος και οι ελεύθεροι χώροι. Με την Πολυκατοικία ο δρόμος έγινε πάρκινγκ και διέλευση ΙΧ, οι κάτοικοι απομονώθηκαν στο διαμέρισμά τους και υποβαθμίστηκε η όποια κοινωνική ζωή υπήρχε σε περιοχές με χαμηλής δόμησης κατοικίες. Ήδη το 1946, πριν ακόμη πολυκατοικιοποιηθεί όλη η κεντρική Αθήνα με τις συνοικίες της, ο Δεσποτόπουλος τις πολυκατοικίες του Μεσοπολέμου –που ακόμη δεν είχαν το χάλι των πολυκατοικιών του '50- τις χαρακτήριζε «καλλιμάρμαρες τρώγλες»³⁶. Είναι χαρακτηριστικό ότι η αφορμή δόθηκε από τη διδακτορική διατριβή του Αλ Λοϊζου «ο ηλιασμός εις την Αρχιτεκτονικήν και την Πολεοδομίαν» (1946), σημειώνοντας ακόμη στον Πρόλογό του ότι ο ηλιασμός ήταν αυτονόητος και υπήρχε, αλλά έγινε στην εποχή μας ανάγκη να «μελετηθεί» το αυτονόητο, επειδή αφαιρέθηκε από τις πόλεις λόγω των βαθύτερων οικονομικών αιτιών. Το βιβλίο του Α.Λοϊζου επανεκδόθηκε επί Χούντας (1970), για να στηρίξει την πολιτική της στην αύξηση των Συντελεστών Δόμησης και της δόμησης πύργων («Ελευθέρας Συνθέσεως»)³⁷, όμως στην επανέκδοση αυτή, έχει αφαιρεθεί ο πρόλογος του Δεσποτόπουλου!!! Το «κάψιμο βιβλίων» είναι παλιά τεχνική, από τον Πλάτωνα που ήθελε να κάψει όλα τα έργα των Ιώνων φιλοσόφων, μέχρι το auto da fe της Αναγέννησης που έκαιγαν και τους συγγραφείς τους μαζί, και τις πανηγυρικές πυρές στη Γερμανία όπου έκαιγαν βιβλία οι Ναζί, αλλά και ο Μεταξάς στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη το 1936.

Η υπόγεια πόλη. Τις τελευταίες δεκαετίες, για «κυκλοφοριακούς» και άλλους λόγους, μεγάλα αλλά και σημαντικά τμήματα της πόλης όπως διασταυρώσεις, διαβάσεις πεζών κ.α. υπογειοποιούνται, πολλές φορές ολόκληρες πρώην πλατείες [όπως π.χ. η Πλατεία Ομονοίας, η οποία στην επιφάνειά της έγινε απροσπέλαστος κυκλοφοριακός κόμβος, και σε ολόκληρο το πρώτο υπόγειο τμήμα της διάβαση πεζών]. Αρχικά λειτούργησαν και κάποια καταστήματα, ένα εστιατόριο, ταχυδρομείο, κ.α., αλλά πολύ σύντομα καταργήθηκαν –ποιος θα καθόταν σε υπόγειο, όλοι απλά περνούσαν. Στη Βιέννη, η πολύ μικρότερου μεγέθους Opernpassage λειτουργεί, αλλά είναι εμπλουτισμένη με άνετους και φωτεινούς χώρους, με καταστήματα για απλές (τουριστικές κυρίως) αγορές, το ίδιο και στη Στουτγκάρδη, κ.α. Σήμερα στην Ομόνοια, απλώς περνάς, όχι τόσο για να αποφύγεις τα αυτοκίνητα, όσο κυρίως, αναγκαστικά, για να πας στα δύο επίπεδα των ΗΣΑΠ και του Μετρό.

4. Εργαζόμενοι στον δρόμο

Ο αγώνας για την επιβίωση είναι πολλές φορές πολύ σκληρός, απλά επισημαίνεται ότι ο δρόμος είναι και χώρος εργασίας, και αυτό είναι επίσης μια σημαντική λειτουργία του δρόμου. Από τη μια στην παλιά οδό Αθηνάς τα πρωινά περιμέναν οι τεχνίτες να τους πάρει για μεροκάματο ο «εργοδότης»: στέκονταν στο πεζοδρόμιο της οδού Αθηνάς, έχοντας απλώσει μπροστά τους τα σύνεργα της δουλειάς τους, και έτσι επέλεγε ο εργοδότης (εργολάβος ή υπεργολάβος ή και απλός πολίτης) τον τεχνίτη που χρειαζόταν, ελαιοχρωματιστή, κτίστη πέτρας, κτίστη τούβλων, υδραυλικό, ηλεκτρολόγο κλπ. Μπετατζήδες συνήθως δεν στέκονταν στην Αθηνάς, ήταν οργανωμένοι σε ομάδες («κομπανίες») που περιείχαν τις απαραίτητες υπο-ειδικότητες, εργάτες που ανακάτευαν τα υλικά -δεν είχε ακόμη γενικευτεί η μπετονιέρα, ούτε το έτοιμο μπετόν-, μεταφορείς από τον δρόμο στην πλάκα, εκείνοι που έστρωναν το υλικό στην θέση του κλπ. Όσοι δεν έβρισκαν εκείνη τη μέρα εργασία, κατέληγαν τελικά στο «Καφενείο το Νέον» στην Ομόνοια, που ήταν και το «συνδικαλιστικό κέντρο των οικοδόμων, από 'κεί άλλωστε ξεκινούσαν και οι γνωστές και μαχητικές πορείες τους στην Αθήνα –άλλη εδώ λειτουργία του δρόμου, η πολιτική.

Άλλη ομάδα οι «γυρολόγοι» που υπήρχαν παλιότερα, από τα κλασικά λεγόμενα «επαγγέλματα του δρόμου»³⁸, οι οποίοι είτε έστηναν την εργασία τους στο πεζοδρόμιο όπου ήταν και ο εκάστοτε εργοδότης (καρεκλάδες, ακομιστές, γανωτές, παπλωματάδες κ.α.), είτε γυρνούσαν τις γειτονιές όπου υπήρχε η εργασία, είτε είχαν μόνιμο στέκι, μαγαζί, αλλά που μεγάλο μέρος της εργασίας γινόταν στο πεζοδρόμιο. Φυσικά ήταν και οι έμποροι-γυρολόγοι που συνήθως γύριζαν τις γειτονιές πουλώντας και αγοράζοντας: παλιατζήδες, πωλητές χιώτικων γλυκών, παγωτατζήδες, πωλητές καρπουζιών, πατάτες κ.α.

άσπριτζήδες περιμένουν πελατεία

23. Πρωινό στην οδό Αθηνάς, αγορά εργασίας στη δεκαετία του '50-60: Οικοδόμοι διαφόρων ειδικοτήτων περιμένουν τον εργοδότη για να βγάλουν το μεροκάματο.³⁹

Υπαίθριος φωτογράφος, Ἀθήνα 1947.

24. Υπαίθριος φωτογράφος στο πεζοδρόμιο της Εθνικής Βιβλιοθήκης (1947)⁴⁰ -Άλλοι ήταν στα Προπύλαια του Πανεπιστημίου και αλλού.

25. Επαγγέλματα του δρόμου: ζυγαριά και κουλούρια⁴¹ (ο πιτσιρικάς ξυπόλυτος), πίσω, στον τοίχο, η αντίθεση: διαφήμιση του Φεστιβάλ Αθηνών με τη Μαρία Κάλας!!

26. Οικοδόμοι και πλανόδιος μουσικός, χαρακτηριστικό της Βάσως Κατράκη⁴².

27. Οδός Αθηνάς⁴³, η μισή πραμάτεια στο πεζοδρόμιο

28. Πάρκος της οδού Αθηνάς, και εδώ το πεζοδρόμιο, χώρος εγκατάστασης πρόχειρου «μαγαζιού»⁴⁴.

5. Δημόσιος και ιδιωτικός χώρος, σημεία συνάντησης: ιδιόρρυθμοι χώροι, δρομάκια, κλίμακες κ.α.

Διαμορφώσεις σε «παραδοσιακούς» οικισμούς, όσο κρατάν ακόμη την έννοια της γειτονιάς και δεν έχουν ακόμη μεταβληθεί σε μπαράκια κ.α., μας δίνουν ένα μέτρο της χρήσης του Δημόσιου χώρου ως χώρου σύνδεσης δημοσίου-ιδιωτικού, σχέση που ιδιοκτησιακά στον χώρο μπορεί να οριστεί, αλλά λειτουργικά τα όρια είναι ασαφή και μεταβαλλόμενα. Όταν κάθετα η νοικοκυρά στην πόρτα της και πλέκει και συζητά με τις γειτόνισσες, τότε ο δημόσιος χώρος, ο δρόμος, μετατρέπεται και σε επέκταση του ιδιωτικού χώρου του σπιτιού της κάθε γειτόνισσας.

29. Κυκλάδες (σχέδια του Roger Tourte)⁴⁵. Οι δρόμοι ως επέκταση του ιδιωτικού χώρου, ή αλλιώς ο δημόσιος χώρος ως κοινωνικός χώρος της γειτονιάς. Δυστυχώς ο ζωγράφος δεν απεικονίζει ανθρώπους, οι δρόμοι, οι σκάλες, οι εισοδοί, είναι πάντα γεμάτοι με νοικοκυρές που κάνουν τη δουλειά του σπιτιού έξω, κουβεντιάζοντας με τις γειτόνισσες (καθαρίζουν φασολάκια, πλέκουν ή κεντάν, γυαλίζουν τα μπακίρια τους...)

Στις Κυκλάδες π.χ. έχουμε την απόλυτη μείξη του ιδιωτικού με το δημόσιο. Η νομοθεσία στην οποία βασίζεται η κατάληψη του δημόσιου χώρου υπεράνω της οδού με ιδιωτικό κτίσμα, ξεκινά από «τοπικά Δίκαια» βυζαντινής και οθωμανικής περιόδου. Πάντως ισχύει η επίσημη νομολογία του Αρμενόπουλου (1365) για την οριζόντιο ιδιοκτησία, «τα υπερκείμενα οίκει τοις υποκειμένοις», ό,τι υπάρχει, κτίσμα ή φυτό ή άλλο ανήκει στο έδαφος, τον ιδιοκτήτη του εδάφους, και μάλλον είναι παραλλαγή ή επέκτασή της σε τοπικές νομοθεσίες. Τέτοιες μορφές υπάρχουν συνήθως σε λατινοκρατούμενες περιοχές, και αυτό μας παραπέμπει μάλλον σε βενετσιάνικα Δίκαια.

Η εικόνα του Δημόσιου Χώρου, εδώ, είναι μια αρμονική μείξη του ιδιωτικού (σπίτι) και Δημόσιου (δρόμος) σε απρόσκοπτη επικοινωνία μεταξύ τους, και ο «δρόμος» είναι τελικά διαμορφωμένος όχι μόνο για διέλευση αλλά και για στάση, και αυτό όχι μόνο σε πλατείες ή έστω πλατώματα αλλά σε όλο το μήκος του. Θύρες,

κλίμακες, αναβαθμοί, στεγασμένα και μη τμήματα δρόμων αποτελούν ένα «συνεχές» σύστημα -ελεγχόμενης βέβαια της δημοσιότητας ή της ιδιωτικότητας της κατοικίας.

30. Καισαριανή 1950⁴⁶, φωτογραφία της Έλλης Παπαδημητρίου, οι δουλειές του σπιτιού στον δρόμο.

Η πόρτα του σπιτιού στον δρόμο αποτελεί τη δίοδο επικοινωνίας Ιδιωτικού-Δημόσιου. Σχεδόν πάντα σε περιοχή κατοικίας (χαμηλής δόμησης όμως, όπου υπάρχει η δυνατότητα άμεσης επαφής με τον δρόμο, σε χωριά, προσφυγικούς συνοικισμούς κ.α.), κάθονται στο «όριο» αυτό κάνοντας και τις δουλειές του σπιτιού (ετοιμασία για μαγείρεμα, πλέξιμο, ράψιμο και παρόμοιες, με παράλληλη κουβέντα και κοτσομπολιό με τις γειτόνισσες αλλά και τις περαστικές φίλες τους. Συνήθως κάθονται στο «όριο» αυτό ιδιωτικού-δημοσίου χώρου, την πόρτα του σπιτιού ή της αυλής. Στα σημιτικά (φοινικικά, εβραϊκά, βαβυλωνιακά κ.α.), η λέξη Shaar σημαίνει «όριο» αλλά και «πύλη». Η ισχυρή κοινωνική συνοχή των «συνοικισμών» επαναφέρει την έννοια της Κοινότητας και της Γειτονιάς στις τελευταίες αναλαμπές της στον Μεσοπόλεμο, την Κατοχή και την Αντίσταση. Μετά ήρθε η Πολυκατοικία η οποία απομάκρυνε τον «δρόμο» από το «σπίτι», κόβοντας και την επαφή όχι απλά Ιδιωτικού-Δημόσιου αλλά και την επαφή με τους γειτόνους -λέμε συνήθως ότι σε μια πολυκατοικία δεν γνωρίζουμε τους γειτόνους της διπλανής πόρτας...

Αυτό βέβαια για τρεις λόγους: 1. επειδή ο χώρος είναι κλειστός, χωρίς άμεση και διαρκή επαφή με τον δημόσιο χώρο, μεσολαβούν σκοτεινοί διάδρομοι, ανελκυστήρες κλπ, 2. επειδή οι συγκάτοικοι δεν είναι πια σταθεροί όπως στις ιδιόκτητες κατοικίες των συνοικισμών και των προαστιακών κατοικιών, αλλά ως ενοικιαστές αλλάζουν σπίτι συνεχώς στο μεγαλύτερο ποσοστό τους και 3. οι σύγχρονες συνθήκες διαβίωσης είναι πια διαφορετικές, σπίτι-εργασία-σπίτι, άγχος και αποξένωση, και η ιδιωτική ζωή περικλείεται μέσα στο διαμέρισμα στον καναπέ και την τηλεόραση -και τι άλλο να κάνουν μετά από 8-10 ώρες εργασία συν μετάβαση και επιστροφή, όπου η επιστροφή στο σπίτι είναι στοιχειώδης ανακούφιση, με κοινωνικές επαφές περισσότερο τηλεφωνικές πλέον...

31. Σκύρος⁴⁷: Η λειτουργία της «εργασίας» διαφοροποιεί και την έννοια και τη μορφή του δρόμου⁴⁸.

Ο δρόμος διαφοροποιείται και από την οικιακή ή και επαγγελματική εργασία που πραγματοποιείται σ' αυτόν,

δεν ενοχλούν αλλά εμπλουτίζουν τον δρόμο, αντίθετα με το ΙΧ που διαλύει την κοινωνική λειτουργία του δρόμου, και κατά συνέπεια τη χρήση του και τη μορφή του.

Κοινωνική, πολιτική πνευματική ζωή στον αστικό χώρο. Δεν αναφερόμαστε στους ειδικούς χώρους, Θέατρα, Λυρική Σκηνή, Ναοί, Μουσεία κ.α., αλλά σε μικρούς πυρήνες πολιτιστικής ζωής, με μικρό «κύκλο» μετεχόντων αλλά με μεγάλη ακτινοβολία, που κάποιες φορές ξεπερνούσε τα πλαίσια αυτών των χώρων, όπως βιβλιοπωλεία, καφενεία κ.α.: τα παραδείγματα είναι χαρακτηριστικά, και συνήθως μεταβάλλονται ανάλογα με τη «διεύθυνση» του χώρου -τις περισσότερες φορές «σβήνουν» μαζί με τον ιδιοκτήτη τους. Μπορούμε να θυμηθούμε αυτά που αναφέρθηκαν ήδη:

- το βιβλιοπωλείο του Κέδρου (όπως και του Σιδέρη και του Ελευθερουδάκη παλαιότερα), υπήρξαν κέντρα λογοτεχνών κυρίως, ιδιαίτερα ο Κέδρος στη Δικτατορία αποτέλεσε και κέντρο Αντίστασης του λογοτεχνικού κόσμου -ας θυμηθούμε το αντιδικτατορικό βιβλίο «18 κείμενα» που εκδόθηκε από τον «Κέδρο», με αντιδικτατορικά κείμενα 18 λογοτεχνών (και υπέστη τις «συνέπειες» και η ιδιοκτήτρια του Κέδρου, Νανά Καλλιανέση, «με φυλάκιση σε βάρβαρες συνθήκες απομόνωσης»⁴⁹). Ο Κέδρος αποτέλεσε πνευματικό και πολιτικό κέντρο, τόσο σε όλη τη λειτουργία του όσο και στη Δικτατορία, εκδίδοντας βιβλία της πρωτοπορίας των συγγραφέων (Ρίτσου, Βάρναλη, Αλεξάνδρου, Αξιώτη, Βασιλικού, Αυγέρη..., εκατοντάδες οι συγγραφείς⁵⁰ που εξέδιδε βιβλία τους ο Κέδρος).
- τα καφέ «Βυζάντιο», το «Λυκόβρυση», ακόμη και το «Brazilian», που λίγο ή πολύ αποτέλεσαν και κομβικά σημεία συγκέντρωσης λογοτεχνών, καλλιτεχνών αλλά και πολιτικών.
- του «Zonar's» όπου σύχναζαν βουλευτές και υπουργοί που έκαναν το διάλλειμά τους από τις συνεδριάσεις της Βουλής, αλλά και δημοσιογράφοι που ψάρευαν ειδήσεις στην ...πηγή τους (αλλιώς θα μιλούσε ένας βουλευτής σε δημοσιογράφο μέσα στο κτήριο της Βουλής, και άλλα θα εκμυστηρευόταν πίνοντας καφέ στου Zonar's!
- και βέβαια το «Καφενείο το Νέον», ως συνδικαλιστικός χώρος των οικοδόμων -από εκεί ξεκινούσαν και οι πορείες τους. Οι οικοδόμοι αποτελούσαν την «αιχμή του δόρατος» του αθηναϊκού προλεταριάτου⁵¹ και οι διαδηλώσεις τους ήταν ιδιαίτερα μαχητικές.

Ως «κομβικά σημεία» στον Δημόσιο Χώρο, μπορούν να αναφερθούν πολλά (καφέ, ταβέρνες, γραφεία Συλλόγων, θέατρα κ.α), των οποίων η παρουσία δεν περιορίζεται στον «εσωτερικό τους χώρο», αλλά διαχέεται και στον «δρόμο» τους και στην ευρύτερη περιοχή τους, όπως π.χ. παλιότερα η Πλατεία Αγίου Κωνσταντίνου ήταν το κέντρο των εν Αθήναις αφικνούμενων από την Πελοπόννησο και τη Δυτική Ελλάδα, επειδή εκεί ήταν το τέρμα των υπεραστικών λεωφορείων από αυτές τις περιοχές. Εκεί η πλατεία και οι γύρω δρόμοι είχαν συγκεκριμένες λειτουργίες, όπως πρακτορεία, εστιατόρια και καφενεία, ξενοδοχεία κ.α. συναφή.

6. Πολίτες στον δημόσιο χώρο

Φυσικά, ο χώρος δεν είναι ...κενός (!) αλλά έχει τους πολίτες του. Και εδώ μπορούμε να διακρίνουμε πολλές ομάδες, που τελικά συνιστούν την πόλη και τους κατοίκους της. Κατά τους βυζαντινούς λεξικογράφους, «πόλις: σημαίνει δύο, τα κτίσματα... και το πλήθος και τον λαόν...»⁵².

Όπως επίσης σωστά επεσήμανε ο Christopher Alexander⁵³, αντιδρώντας στις τεχνοκρατικές θεωρήσεις του Λε Κορμπυζιέ και του 4ου CIAM του 1933 που «έκλεισε» τις λειτουργίες της πόλης σε τέσσερα περιχαρακωμένα τμήματα (κατοικία, εργασία, αναψυχή, κυκλοφορία)⁵⁴, και όπως ανάλυσε σε βάθος ο Δεσποτόπουλος τονίζοντας ότι «η πόλη είναι κοινωνικό φαινόμενο»⁵⁵, η πόλη δεν είναι ένας στατικός κτισμένος χώρος αλλά ένα ενιαίο σύνολο, ένα διαλεκτικό «συνεχές» (continuum) πολιτών, κτισμάτων, λειτουργιών, κοινωνικής και οικονομικής ζωής.

Ο μαθηματικός (και όχι πολεοδόμος) Chr. Alexander (χωρίς να χρησιμοποιεί τον όρο «διαλεκτική»...) τόνισε ότι οι λειτουργίες και οι διεργασίες που πραγματοποιούνται μέσα σε μια πόλη, δεν είναι «ταξινομημένες» στο μαθηματικό «δέντρο» όπου κάθε στοιχείο αποτελείται από υποστοιχεία και το καθένα από αυτά σε άλλα ανθυποστοιχεία κλπ, με συνδέσεις και σχέσεις μονοσήμαντες και ιεραρχημένες όπως το δέντρο με τα κλαδιά

του, αλλά είναι «πλέγμα» από στοιχεία (υλικό, κτήριο, πράξη, διεργασία, λειτουργία...) και συνδέονται όλα με όλα. Ένα απλοϊκό παράδειγμα, δεν πηγαινει κανείς από το σπίτι στη δουλειά του εκτελώντας μόνο μία «λειτουργία», τη «μετακίνηση», αλλά πολλές μαζί και συνδεδεμένες και μεταβαλλόμενες: μετακινείται, συναντά άλλους πολίτες, κουβεντιάζει, πληροφορείται από εικόνες της πόλης (αφίσες, συμβάντα, αναγραφές στους τοίχους, διαδηλώσεις...), αισθάνεται κρύο, ζέστη, ευφορία ή δυσφορία, βιώνει την ίδια τη ζωή της πόλης ως μέτοχός της.

Έτσι η ύπαρξη των πολιτών στην πόλη, είναι μια εικόνα αυτού του διαλεκτικού «συνεχούς», και η παρουσία και δραστηριότητα στον «δρόμο» αποτελεί μια εξειδικευμένη εικόνα αυτού του φαινομένου: πολίτες σε εργασία, πολίτες σε μετακίνηση, σε ανάπαυση, σε χάζεμα ή αναψυχή, πολίτες σε κοινωνικές ή πολιτικές διεργασίες, σε κοινωνικές εντάσεις ή και εξεγέρσεις, δίνουν στον «δρόμο» διαφορετικές και μεταβαλλόμενες «λειτουργίες» και «μορφή».

32. Αθήνα, Ομόνοια. Κέντρο συγκέντρωσης μεταναστών⁵⁶, από τους λίγους δημόσιους χώρους που είναι προσπελάσιμοι για τους «ξένους» (εσωτερικούς και εξωτερικούς μετανάστες). Στο βάθος, μια τεράστια ελληνική σημαία γνωστού πολυκαταστήματος (τι του 'ρθε άραγε; να σφραγίσει την ελληνικότητα της πλατείας Ομονοίας;;;!!!!)

33. Αθήνα, Καπνικαρέα. Ντόπιοι και ξένοι⁵⁷, η ώρα της ανάπαυσης είτε από «έναν γύρο στα μαγαζιά» είτε από έναν τουριστικό γύρο στο Κέντρο. Στο βάθος βιβλιοπώλης με το καροτσάκι του, δεξιά καθαρίστρια που πάει να πετάξει τα σκουπίδια στον παρακείμενο κάδο, μια παρέα τρώει τις τυρόπιτες της, μια μαμά με το καροτσάκι του πιτσιρικά, μορφές από τη ζωή της πόλης στην εικόνα του «δρόμου», ένας μοναχικός στο πεζούλι και ένα περιστέρι που περιμένει τα υπόλοιπα της τυρόπιτας ή του κουλουριού.

Και βέβαια όλα αυτά αλλάζουν και μεταβάλλονται ανάλογα με την ώρα, την ημέρα, την εργάσιμη ή την αργία, την εποχή, τον χρόνο, την ίδια την Ιστορία: άλλη η όψη της οδού Αιόλου τα Χριστούγεννα και άλλη τις συνηθεις ημέρες, άλλη η όψη και λειτουργία το βράδυ και άλλη την ημέρα, και σε ορισμένες περιοχές και εντελώς διαφορετική και δραματική τις μεταμεσονύκτιες ώρες των «ανέστιων» πολιτών, στην πόλη που ζουν και τα άλλα πέντε εκατομμύρια των κατοίκων της που βέβαια ούτε τους ξέρουν, ούτε θέλουν να γνωρίζουν την ύπαρξή τους...

34. Αθήνα, Καπνικαρέα, αγορές και χάζεμα στην Ερμού, παρέες, ξεκούραση, κοινωνική δραστηριότητα⁵⁸.

35. Καφενείο στον Πειραιά: δρόμος-πεζοδρόμιο-μαγαζί, ενιαίος λειτουργικά χώρος⁵⁹.

Διαφορετικά είναι τα πράγματα σε συνοικιακούς δρόμους, όπου οι κάτοικοι που κυκλοφορούν στους δρόμους είναι γνωστοί ή και συγγενείς, και τότε ο δρόμος ή το καφενείο ή το μπακάλικο της γειτονιάς έχει άλλη μορφή και λειτουργία. Εδώ οι θαμώνες είναι «παρέες», και μάλιστα μόνιμες, γνωστοί, φίλοι, συνάδελφοι, γείτονες. Τα λένε κάθε πρωί, πίνουν τον καφέ τους, αργότερα θα παίξουν το τάβλι ή την πρέφα τους, ο δρόμος είναι σωστό «κοινωνικό κέντρο», συναντήσεις, συζητήσεις, σχόλια σε ό,τι συμβαίνει στον ίδιο τον δρόμο (οικογενειακά, κοινωνικά, πολιτικά...)

36. Ρώμη, «Πιάτσα ντελ Σπάνια», τόπος τουριστικής έλξης αλλά και πυκνής συγκέντρωσης κατοίκων⁶⁰, ντόπιων και ξένων, ο κλιμακωτός χώρος είναι πάντα ελκυστικός, προσφέρει θέα και δυνατότητα για «κατά παρέες» συγκεντρώσεις.

37. Ελσίνκι, η κεντρική πλατεία με τον ναό του Αγίου Νικολάου, δώρο του τσάρου Νικόλαου (όταν η Φινλανδία ήταν υπό τσαρική κατοχή). Το μεγάλο κλιμακωτό τμήμα της πλατείας χρησιμοποιείται είτε για απλή χρήση ξεκούρασης, χαζέματος και παρέας, είτε για πολιτικές και άλλες συγκεντρώσεις⁶¹. Εδώ, σε αντιρατσιστική διαδήλωση.

38. Ελσίνκι, πλατεία Αγίου Νικολάου: απογευματινή ώρα, παρέες και απλοί πολίτες⁶², χάζεμα, ανάπαυση και κουβέντα.

39. Γαμήλια πομπή, πηγαίνει στην πλατεία για του χορό. «Κοινωνικοποίηση» ιδιωτικών συμβάντων, με ιδιαίτερη χρήση του «δρόμου» και του Δημόσιου Χώρου⁶³. Σημαντικό οικογενειακό συμβάν δημοσιοποιείται όχι μόνο στους μετέχοντες συγγενείς και φίλους, αλλά με την «παρέλαση» μέσα από του δρόμο, και σε άλλους πολίτες που έτυχε να είναι στον δρόμο.

7. Παιδιά στους δρόμους

Για τα παιδιά ο δρόμος αποτελεί τη συνέχεια του σπιτιού τους, μπινοβγαίνουν σπίτι τους όποτε θελήσουν, ουσιαστικά μετατρέπουν τον δρόμο σε δικό τους χώρο, όχι στενά επέκταση του σπιτιού, αλλά κοινό χώρο παιχνιδιού, συγκέντρωσης και παιχνιδιού με τους φίλους τους από τα γειτονικά σπίτια. Στην Ολλανδία, οι δρόμοι της γειτονιάς, έγκαιρα προστατεύθηκαν από τα αυτοκίνητα με «επαναστατικό και αυθαίρετο» τρόπο, απλά με δικά τους μέσα και εμπόδια απέτρεψαν τα αυτοκίνητα να εισέλθουν στον κοινωνικό τους χώρο, τον δρόμο της γειτονιάς.

40. και 41. Έτσι ξεκίνησε το «κίνημα των πεζοδρόμων», Ολλανδία, 1950. Επάνω σε λαϊκή γειτονιά γύρω στο '50⁶⁴, κάτω⁶⁵ σε μονάδα οργανωμένης δόμησης (1958).

Έτσι, διαφύλαξαν τη «γειτονιά τους» και φυσικά οι πρώτοι που επωφελήθηκαν ήταν τα παιδιά, που γέμισαν τον χώρο του «δρόμου», χώρο που ουσιαστικά τους ανήκε, όταν ο δρόμος αποτελούσε κοινωνικό χώρο και όχι ποταμό αυτοκινήτων. Ειδικότερα στη χώρα μας, μικρά τα σπίτια, πολλές φορές με ελάχιστες αυλές, και τα παιδικά ομαδικά παιχνίδια διεξάγονταν στον δρόμο, χειροποίητα πατίνια με ρουλεμάν για ρόδες, ποδήλατα, ποδόσφαιρο, βόλοι και γκαζές⁶⁶, όλα⁶⁷.

42. Παιδιά και δρόμος: Ο κοινωνικός χώρος των παιδιών είναι ο δρόμος, ως συνέχεια του σπιτιού τους

43. Παγωτατζής σε λαϊκή γειτονιά⁶⁸. Εδώ πουλά «παγωτό χωνάκι». Τα περισσότερα παιδιά θυμίζουν το «Ξυπόλητο Τάγμα». (Το «Ξυπόλητο Τάγμα» αφορά 160 ορφανά που πετάχτηκαν στον δρόμο από τους Ναζί στη Θεσσαλονίκη, όταν επέταξαν τα κτήρια των ορφανοτροφείων. Η ιστορία ενέπνευσε τον Γκρεκ Τάλλας που γύρισε την ομώνυμη ταινία το 1953).

Τα μόνα τροχοφόρα που διέσχισαν τις γειτονιές, ήταν οι πλανόδιοι πωλητές με ποδήλατα ή με καροτσάκια ή και με τα πόδια: παγωτατζήδες, στραγαλατζήδες, παλιατζήδες, πωλητές χιώτικων γλυκών, ακονιστές, καρεκλάδες, γανωτήδες, παπλωματάδες και άλλοι, όποιους είχε ανάγκη η γειτονιά. Αντηχούσε η γειτονιά από τις τυπικές φωνές τους: «παγωτά! η ΕΒΓΑ, η ΕΒΓΑ η ΕΒΓααααα!», «ο γανωτήηηηηηης», «ο παλιατζήηηηηηης, όλα τα παλιά τ'αγοράαααζωωω», «μια μπουκάλα δώδεκα μανταλάκια!!», «ο καρεκλάαααααααα!», «ακονι-τζήηηηηηηης!», ο καθένας με τον τόνο του. Θυμάμαι υπήρχε κι ένας με ένα καρότσι ανοιχτό που το έσερνε και που είχε επάνω του όλη την οδό Αθηνάς: εργαλεία, κόλλες, ρολόγια ό,τι μπορεί κανείς να φανταστεί ότι θα χρειαζόταν ένα σπίτι. Είχε ως μόντο μια λέξη, «χιλιάρικο, χιλιάρικο!!» (ό,τι έπαιρνες κόστιζε ένα χιλιάρικο, όμως όταν καταργήθηκαν τα τρία μηδενικά και το χιλιάρικο έγινε δραχμή, τότε ...άλλαξε: «δίφραγκο, δίφραγκοοοοο!!»). Περνούσε και ένας γανωτής που κελαηδούσε, «επί τόπου τα φτιάνω, όλα τα φτιάνω, ο γανωτήηηηηηης!!»

8. Ο δρόμος ως χώρος μαζικών διαδηλώσεων

Η λειτουργία του «δρόμου» ως χώρου μαζικής διαδήλωσης αποτελεί αναπόσπαστη λειτουργία του, με διάφορες μορφές, από την απλή πορεία στο πεζοδρόμιο μέχρι την ολική κατάληψη του δρόμου, σε πολυπληθείς διαδηλώσεις.

44. Οι «συνήθεις διαδηλώσεις»⁶⁹

45. Γενική διαδήλωση, είτε επετειακή (Πολυτεχνείο) είτε καθολικού ενδιαφέροντος

Είναι γεγονός ότι στον έναν ή τον άλλον βαθμό, ακόμη και οι απλές «πορείες» ενοχλούν το κρατικό Κατεστημένο, που αντιμετωπίζει το θέμα με διάφορους τρόπους. Ο απλούστερος ήταν (και είναι πάντα) εκείνος της ουσιαστικής απαγόρευσης, ή έστω της ελαχιστοποίησης, ώστε να μην γίνονται ορατές και ενοχλούν πολιτικά την Εξουσία. Κατά καιρούς εκδίδονται διάφοροι Νόμοι με κανονισμούς και προϋποθέσεις, με τις οποίες επιτρέπονται (είναι νόμιμες!!!) διαδηλώσεις και απεργίες, αλλά ως τώρα στην πράξη έμειναν ανενεργοί.

46. Διαδηλώσεις αστυνομικών. Έχουν γίνει και διαδηλώσεις από το συνδικαλιστικό όργανο των αστυνομικών -υπάλληλοι είναι και αυτοί! Θα είχε πλάκα να τους χτυπούσαν τα ΜΑΤ και τα ΜΕΑ!!!! Αν όχι τίποτα άλλο, θα έβλεπαν και στο δικό τους πετσί τι σημαίνει καταστολή (και θα είχε και άλλη όψη ο «δρόμος» και ο «Δημόσιος Χώρος»...)

47. Ειδικής μορφής διαδήλωση των εργαζόμενων σε μεταφορές (delivery) με δίκυκλα, κ.α.⁷⁰

Το βασικό επιχείρημα των Νομοθετών είναι ότι «διαταράσσουν την οικονομική ζωή του Κέντρου», και άρθρα της Νομοθεσίας επιτάσσουν από τους απεργούς ή διαδηλωτές, να ορίζουν υπεύθυνο (!), να γνωστοποιούν νωρίτερα στην Αστυνομία την πρόθεση να κάνουν διαδήλωση (!!), να βαδίζουν μόνον επί των πεζοδρομίων για να μην διαταράσσεται η κυκλοφορία των οχημάτων (!!!) και άλλα παρόμοια, τα οποία βεβαίως δεν εφαρμόστηκαν παρά μόνο σε μικρές διαδηλώσεις μεμονωμένων σωματείων.

9. Πολιτική στους δρόμους, ο δρόμος ως πεδίο συγκρούσεων

Στον δρόμο όμως δεν συμβαίνουν μόνο απλές ή πιο σύμπλοκες συγκεντρώσεις ή διαδηλώσεις διαμαρτυρίας, αλλά και εξεγερτικές καταστάσεις. Το αν μια πορεία-διαδήλωση θα περιοριστεί σε απλή επίδειξη δύναμης και διαμαρτυρίας, ή θα εξελιχθεί σε σύγκρουση, εξαρτάται από πολλούς παράγοντες. Το αν τη σύγκρουση την προκαλούν «ανεύθυνα στοιχεία κουκουλοφόρων» κλπ θα είχε κάποιο νόημα, αλλά το φωτογραφικό υλικό από τις συγκρούσεις έχει αποδείξει τη συνάφεια πριν τη σύγκρουση, «κουκουλοφόρων» και αστυνομικών δυνάμεων⁷¹. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι, σε περιπτώσεις τέτοιας φύσης αναταραχών, ουδέποτε έχει συλληφθεί «κουκουλοφόρος», γιατί άραγε; Προφανώς είναι εύλογη η επίσημη «ερμηνεία», «ναι, υπάρχουν αστυνομικοί υπηρεσιακώς μετεμφιεσμένοι σε κουκουλοφόρους για παρακολούθηση, καταγραφή κλπ.». Εντάξει, όλοι όμως;;;;;; Και οι καταστροφές που προκαλούν γίνονται για να είναι πιο πειστικοί, δηλαδή, ότι είναι αναρχικοί, αντιεξουσιαστές, μπαχαλάκηδες κ.α. και όχι αστυνομικοί εν υπηρεσία;;;

Δεν είναι απλό να ξεχωρίσεις και να ταξινομήσεις «κουκουλοφόρους σε διατεταγμένη Υπηρεσία», «κουκουλοφόρους νοοτροπίας γηπέδου» και «κουκουλοφόρους αγανακτισμένης νεολαίας». Ούτε να βάλει κανείς ετικέτες, η μία κατηγορία συνειδητά εξυπηρετεί την Καταστολή, η άλλη άθελά της και η άλλη δικαιολογημένα είναι σε εξεγερτική κατάσταση. Εύκολα κάποιοι λένε «τα παλιόπαιδα», αν όμως αυτοί που τα λένε ήταν μήνες άνεργοι, ζούσαν στο πετσί τους την κοινωνική αδικία στην οικονομία, την κοινωνική «Δικαιοσύνη», το δράμα της κατοικίας, τον αυταρχισμό και την αναίτια βία της Εξουσίας και άλλα πολλά και γνωστά, και στην Κοινωνία ήταν «με την πλάτη στον τοίχο», σε αδιέξοδο, χωρίς προοπτική, ίσως είναι βέβαιο ότι κάποιες στιγμές έντονης απελπισίας και αγανάκτησης θα ήθελαν και αυτοί να φερθούν όπως αυτά τα «παλιόπαιδα»...

48. και 49. Δυνάμεις καταστολής και κουκουλοφόροι⁷². Ποιοι από αυτούς είναι σε νόμιμη υπηρεσία, ποιοι εν υπηρεσία αλλά εκτός ορίων νομιμότητας, ποιοι είναι «ανεξάρτητοι», χωρίς σχέση με τις δυνάμεις καταστολής, και ποιοι δημιουργούν μη νόμιμες καταστάσεις που όμως εξυπηρετούν την Καταστολή, δίνοντας επιχειρήματα για άσκηση (υπέρμετρης) βίας κατά τον πολίτων;

Να σημειώσουμε ακόμη, ότι όσοι συλληφθέντες οδηγούνται στο δικαστήριο με τις συνήθεις «καρμπόν» κατηγορίες (διατάραξη Τάξεως και κοινής ησυχίας, φθορά ξένης περιουσίας, αντίσταση κατά της Αρχής κ.α

τυποποιημένα), κατά κανόνα αθλώνονται από τα δικαστήρια, αποδεικνύοντας ότι οι «συλλήψεις έγιναν «στον σωρό» (και στα εύκολα...). Βέβαια εξαρτάται και από την ευσυνειδησία των δικαστών, έτυχε σε παρόμοια δίκη που ήμουν μάρτυρας να ακούσω από τον Δικαστή μας να μας λέει, ως μάρτυρες υπεράσπισης, «εσάς θα πιστέψουμε ή την Αστυνομία που ξέρει τη δουλειά της;» και η απάντηση του συνηγόρου ήταν προφανής: «τότε κ. Πρόεδρε γιατί ταλαιπωρούμαστε και εσείς και εμείς, ας εκδίδει και τις καταδικαστικές Αποφάσεις η Αστυνομία!».

Από εκεί και πέρα, συνήθως οι δυνάμεις καταστολής αρχίζουν επιθετικές ενέργειες, προκαλώντας όχι απλά την αντίδραση των διαδηλωτών, αλλά και τη «συμμετοχή» στοιχείων νοοτροπίας γηπέδου, που βρίσκουν αφορμή για βανδαλισμούς και έντονες επιθετικές ενέργειες. Εδώ υπάρχει και ένα άλλο θέμα, οι επιθετικές αυτές ενέργειες γίνονται κατά οχημάτων, κτηρίων, κάδων απορριμμάτων, ποτέ όμως, ή σπανίως, κατά αστυνομικών δυνάμεων, εκτός από λιθοβολισμούς ή βόμβες μολότωφ εκ του μακρόθεν.

Διακινδυνεύοντας κάποιες απλουστεύσεις, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι οι βίαιες ενέργειες σε πολιτικές εκδηλώσεις (δεν μιλάμε για γήπεδα) εξυπηρετούν δύο στόχους; Ο ένας είναι η δυσφήμιση της εκδήλωσης, και ο άλλος η τρομοκράτηση των απλών πολιτών ώστε να μην μετέχουν σε μαζικές εκδηλώσεις πολιτικού περιεχομένου...

Βέβαια δεν πρόκειται για κανονικές εξεγέρσεις που θα αλλάξουν τον ρου της Ιστορίας (με εξαίρεση τα γεγονότα του Πολυτεχνείου του 1974, που αποτέλεσαν το έναυσμα της πτώσης της Δικτατορίας, αλλά πάλι δεν άλλαξε π.χ. το Κοινωνικό Σύστημα, γι' αυτό την αποκαλούμε εξεγερτική κατάσταση αλλά όχι «εξέγερση»). Στις καταστάσεις αυτές -όποιου βαθμού και όποιων στόχων εξεγέρσεις ήταν-, οι συγκρούσεις στους δρόμους είναι έντονες και ιδιαίτερα πολεμικές.

50. Delacroix, «η Ελευθερία οδηγεί τον Λαό», εμπνευσμένο από τα οδοφράγματα του 1830 στο Παρίσι (βλ. Βικτώρ Ουγκώ, οι Άθλιοι, στην εικόνα εικονίζεται ο Γαβριάς, ο Μάριος, εργάτες, φοιτητές...). Η «Ελευθερία» είναι η γνωστή «Μαριάννα», με τον κόκκινο σκούφο των επαναστατών Ιακωβίνων, που μετά αποτέλεσε το σύμβολο της Γαλλικής Δημοκρατίας⁷³.

Έχουμε για παράδειγμα έτσι, την καταστολή του ΕΑΜικού Κινήματος από τα βρετανικά στρατεύματα του Δεκέμβρη του '44, όπου οι δρόμοι της Αθήνας γνώρισαν για ενάμιση μήνα κανονικές μάχες, ανάμεσα στους ελαφρά οπλισμένους Ελασίτες και τους πάνοπλους και με βαρέα όπλα (τανκς, πυροβόλα και αεροπλάνα) Βρετανούς, τον «Μάη του '68» στο Παρίσι, όπου οι μάχες δόθηκαν ανάμεσα σε μεγάλες μάζες άοπλων πολιτών και για πρώτη φορά βαρέως οπλισμένων αστυνομικών, με ειδικές στολές, ασπίδες κ.α. και μηχανοκίνητα μέσα. Ουσιαστικά το βάρος είχε δοθεί στα οδοφράγματα από αναποδογυρισμένα ΙΧ. Επίσης, το Πολυτεχνείο του 1973, όπου οι διαδηλωτές ήταν άοπλοι, και η αστυνομία κουστουμαρισμένοι και με γκλομπς. Όταν οι διαδηλώσεις επεκτάθηκαν και τα κτήρια του Πολυτεχνείου αποτελούσαν το «κέντρο» της εξέγερσης, τότε χρησιμοποιήθηκε ο Στρατός με μηχανοκίνητα μέσα.

Έχει επισημανθεί και παλιότερα η αντίληψη του Ένγκελς για τα οδοφράγματα, τα θεωρούσε «αμυντικά στοιχεία» περιορισμένης αποτελεσματικότητας, και υποστήριζε ότι μόνο η οργανωμένη εξέγερση μπορεί να ανατρέψει καθεστώτα, αλλά θα πρέπει η εξέγερση αυτή να πληροί 4-5 όρους (αποσύνθεση της Εξουσίας, αποδοχή της εξέγερσης από μεγάλες μάζες, σαφής στρατηγική και οργάνωση, κυρίαρχος στόχος η κατάληψη της Εξουσίας όπου πολεοδομικά είναι αυτή). Εδώ ο «δρόμος» ή απλά εντάσσεται σε ένα πλέγμα «διαμαρτυρίας και απαιτήσεων», ή αποτελεί χώρο κινήσεων των αντιπάλων με ενδεχόμενες δημιουργίες μετώπων σύγκρουσης.

Και στις τρεις περιπτώσεις (1944, 1968, 1973), οι δρόμοι ως δημόσιος χώρος έφεραν το βάρος των γεγονότων. Στις δύο πρώτες, μάχες μαίνονταν στους δρόμους για περίπου 40 μέρες, στην τρίτη περίπτωση η Χούντα ενήργησε με ταχύτητα εισβάλλοντας με ταγκ στο Πολυτεχνείο. Η εικόνα του «δρόμου», ιδίως στις δύο πρώτες περιπτώσεις, Δεκέμβρης '44 και Μάης '68, ήταν έντονα πολεμική με ό,τι αυτό συνεπάγεται: κίνδυνος να κυκλοφορεί πολίτης μη οπλισμένος ή συνειδητά μετέχων στα γεγονότα, καταστροφές κτηρίων και οχημάτων, οδοφράγματα, συγκρούσεις.

51. Δρόμοι της Αθήνας τον Δεκέμβρη του '44⁷⁴. Κτήριο που ανατινάχτηκε «για στρατιωτικούς λόγους», οι μάχες μέσα στον αστικό ιστό έχουν τους δικούς τους κανόνες.

52. Αθήνα, Δεκέμβρης του '44, Βρετανοί στρατιώτες στους δρόμους μέσα στις μάχες⁷⁵, μάλλον είναι η οδός Σταδίου, στο κέντρο, έρημη και αδιάβατη ακόμη και από τον στρατό.

53. Βάσω Κατράκη, Αθήνα 1944, οδοφράγματα του ΕΛΑΣ στον δρόμο ενώ πολυβολούνται από βρετανικά σπιφάιερ που υπερίπτανται⁷⁶. Στο βάθος η Ακρόπολη, όπου οι Βρετανοί είχαν εγκαταστήσει πολυβολεία επάνω και πολυβολούσαν τις γύρω λαϊκές περιοχές.

54. Μάης του '68, αστυνομικός πετά δακρυγόνο σε διαδηλωτές...

55.και αντιστρόφως, πέτρες στα όργανα της Τάξεως

56. Παρίσι, Μάης του 1968. Ο δρόμος ως πεδίο έντονων ταξικών συγκρούσεων, η μάχη των οδοφραγμάτων και των καταλήψεων. Τότε εμφανίστηκε και ο σύγχρονος εξοπλισμός της Αστυνομίας, ασπίδες, θώρακες, επιγωνατίδες, μάσκες και δακρυγόνα, μακριά γκλόμπς κ.α. που γενικεύτηκαν αμέσως σε όλη την Ευρώπη⁷⁷.

57. Παρίσι, Μάης του '68, μια ακόμη «Μαριάννα» 150 χρόνια μετά την «Ελευθερία» του Delacroix!

58. Αθήνα, Πολυτεχνείο 1973. Το ξεκίνημα, διαδηλωτές στην Πατησίων έξω από την Πύλη.

59. Αθήνα, Πολυτεχνείο 1973. Οι αστυνομικοί με κουστούμι, πιλήκιο και γραβάτα⁷⁸.

60. Αθήνα, Πολυτεχνείο 1973. Όταν η εξέγερση δεν καταστέλλεται με γκλομπς, τότε επεμβαίνει ο στρατός με τα τεθωρακισμένα⁷⁹.

Με την αποκατάσταση της Δημοκρατίας, στη συνέχεια ιδρύονται το 1976 τα ΜΑΤ (Μονάδες Αποκατάστασης Τάξεως), το 1978 τα ΜΕΑ (Μονάδες Ειδικών Αποστολών), ο ΔΙΑΣ κ.α. σύγχρονες μονάδες⁸⁰. Στις διαδηλώσεις ακουγόταν έντονα (ως παράφραση των τότε συνθημάτων της Νέας Δημοκρατίας), «*με ΜΑΤ και ΜΕΑ - για μια Ελλάδα Νέα*». Μετά το 1981, την καταστολή ανέλαβε ο Νίκων Αρκουδέας ως «Αττικάρχης», προσωπικός φίλος του Ανδρέα Παπανδρέου (ο οποίος είχε ως βασικό Σύνημα την «Αλλαγή»), και τότε το κυρίαρχο σύνθημα στις διαδηλώσεις που έπεφτε ξύλο, ήταν «*Αλλαγή δεν γίνεται χωρίς τον Αρκουδέα, αυτός δεν είναι άνθρωπος, είναι μια Ιδέα!*».

61. MAT σε παράταξη και 62. MAT σε δράση. Με την αποκατάσταση της Δημοκρατίας, η εξέλιξη ήρθε και στην Ελλάδα, η καταστολή έχει πλέον ειδικές στολές, κράνη, ασπίδες, προσωπίδες (για τα απαγορευμένα από την Ευρωπαϊκή Ένωση ως εξόχως καρκινογόνα χημικά), μπότες, επιγονατίδες, κ.α.

63. Οι δυνάμεις καταστολής, έτοιμοι για αποκατάσταση της διασαλευθείσας Τάξεως, οι κοινωνικοί χώροι, η Πλατεία και ο Δρόμος έχουν πάλι άλλη όψη και χρήση...⁸¹

Ο κοινωνικός χώρος, δρόμοι και πλατείες ή και δημόσια κτήρια, αποτελούν πάντα τον χώρο των κοινωνικών εξεγέρσεων, από το 1830 και το 1848, τον Μεσοπόλεμο, την Κατοχή, τον «Μάη του '68», το Πολυτεχνείο του 1973, σήμερα στη Μέση Ανατολή, και στη Γαλλία του Μακρόν στο Παρίσι και στα «προάστια», τα γνωστά μας Banlieues⁸². Η λέξη συντίθεται από τις λέξεις ban (υπό απαγόρευση) και lieue (τόπος)⁸³, είναι ουσιαστικά και λεξικολογικά ένα γκέτο από μετανάστες από τις πρώην γαλλικές αποικίες στις μεγάλες γαλλικές πόλεις, και εκεί ο «δρόμος» έχει άλλες σημασίες, είναι η γειτονιά, είναι όμως και η αθλιότητα και η καταπίεση αλλά και ο χώρος έντονης διαμαρτυρίας, σε εξεγερτική κατάσταση, πολλές φορές ιδιαίτερα βίαιη.

10. Ο δρόμος ως πηγή πληροφόρησης, πολιτικής, εμπορικής, πολιτιστικής

Είναι γνωστή η «εικόνα» των δρόμων στην Κατοχή, πέρα από τις εικόνες της Πείνας, της Εξαθλίωσης και της παρουσίας του Κατακτητή, σημαντικό στοιχείο ήταν οι επιγραφές στους τοίχους⁸⁴. Κάποιες φορές η αναγραφή τους στοίχιζε και τη ζωή εκείνου που τις έγραφε (βλ. π.χ. «το ακκορντεόν...» του Μάνου Λοΐζου, στίχοι Γ. Νεγρεπόντη, όπως επίσης του ίδιου, «ο δρόμος», στίχοι Κ. Μητροπούλου, από τη συλλογή με τον χαρακτηριστικό τίτλο «τα τραγούδια του δρόμου» (1974).

Πιστεύω ότι είναι περιττή κάθε άλλη αναφορά, ότι «ο δρόμος» τα λέει όλα, και καλύτερα από κάθε περισπούδαστη ανάλυση για τον ρόλο του «δρόμου», τη θέση του στο κοινωνικό γίνεσθαι και την εξέλιξή του στον Χρόνο ...

*Ο δρόμος είχε τη δική του ιστορία
Κάποιος την έγραψε στον τοίχο με μπογιά
Ήταν μια λέξη μοναχά, «ελευθερία»*

*Κι ύστερα είπαν πως την έγραψαν παιδιά
Κι ύστερα πέρασε ο καιρός κι η ιστορία
Πέρασε εύκολα απ' τη μνήμη στην καρδιά
Ο τοίχος έγραφε «μοναδική ευκαιρία
Εντός πωλούνται πάσης φύσεως υλικά»*

Σίγουρα η Μητροπούλου στο δεύτερο τετράστιχο αναφέρεται στην κατάσταση μετά τον Πόλεμο (οι στίχοι γράφτηκαν το 1960), όπου όλη η οικονομία της Ελλάδας στηρίχτηκε στην οικοδομή, σύμφωνα με τις εντολές της Διεθνούς Τράπεζας (Έκθεση Βαρβαρέσου)⁸⁵. Μετά το 1950 κατεδαφίζονταν σωρηδόν νεοκλασικά κτήρια του Κέντρου και στη θέση τους κτίζονταν οι πανάθλιες «αθηναϊκές πολυκατοικίες», που ο Δεσποτόπουλος χαρακτήριζε ως «μαρμάρινες τρώγλες»⁸⁶, ελαχίστων διαστάσεων, χωρίς ηλιασμό, αερισμό και θέα. Η επιχείρηση «κατοικία», όμως, υπήρξε ένα έξυπνο σχέδιο που μετέτρεψε σε μικροαστούς μεγάλες μάζες πολιτών⁸⁷. Ο Γιάννης Νεγρεπόντης, ο Λουκιανός Κηλαηδόνης, η Κωστούλα Μητροπούλου και άλλοι στιχουργοί και μουσικοί, τα είπαν πάλι πολύ καλύτερα από μας⁸⁸!

64. Η Αντίσταση στην Κατοχική Αθήνα⁸⁹, ο δρόμος ως πηγή πληροφόρησης και ως πεδίο μάχης.

65. Η Αντίσταση στην Κατοχή, η πληροφόρηση

Η «πληροφόρηση» στον δρόμο αποτελεί μια ακόμη βασική κοινωνική λειτουργία του «δρόμου», τόσο σε εμπορική διαφήμιση, όσο και σε κοινωνικά και πολιτικά κείμενα και συνθήματα, σε ειρηνική αλλά και σε εξεγερτική κατάσταση.

66. Ο δρόμος και ο ρόλος του στην πληροφόρηση: Μάρτιος 1946, οι γνωστές Εκλογές⁹⁰ - Βασιλεία ή Δημοκρατία, ή Αποχή λόγω του από πριν «προδιαγεγραμμένου» αποτελέσματος του Δημοψηφίσματος...

Η «διέξοδος» από την αμφιλεγόμενη πολιτική κατάσταση μετά το 1944, την αποσύνθεση της Υπαίθρου, τον διετή Εμφύλιο με τα πολιτικά και Κοινωνικά επακόλουθά του, ήρθε με τη «διαχείριση» του πολιτικού-κοινωνικού προβλήματος από τον Ξένο Παράγοντα (Πρεσβεία των ΗΠΑ -άφησαν εποχή με τις επεμβάσεις τους οι πρέσβεις Πιούρι-φόν, Γκραίντερ- και τα Ανάκτορα, Φρειδερίκη). Το 1950 οι τοίχοι των δρόμων ήταν πλήρεις από προεκλογικές αφίσες των κομμάτων Εξουσίας.

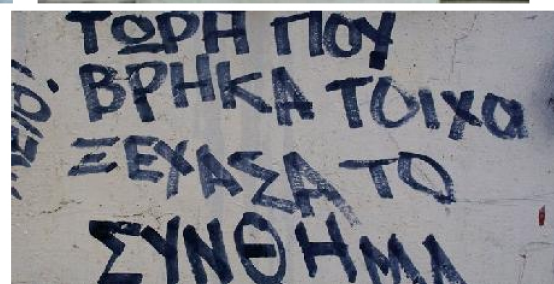
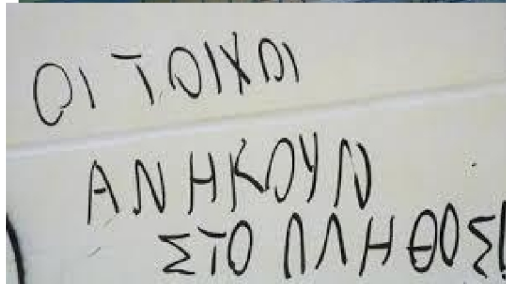
Χρειάστηκε να περάσουν πολλά χρόνια ακόμη, κάποιου είδους «Ανοιξη» του 1960 στον πολιτιστικό, κοινωνικό και πολιτικό τομέα, η οποία όμως διακόπηκε βίαια το 1967.

Οι δρόμοι επανήλθαν σε προγενέστερες καταστάσεις, στρατοκρατίας, ζόφου και σκότους, αλλά και η κατάσταση μετά το 1974 ήταν μια «ελεγχόμενη Δημοκρατία», όπου η Ελευθερία ήταν μεν επιτρεπτή, όμως

κάτω από ορισμένες προϋποθέσεις⁹¹ Μην ξεχνάμε ότι, τότε (1976-1978), ιδρύθηκαν τα ΜΑΤ και τα ΜΕΑ.

Επίσης, μην ξεχνάμε και τις δολοφονίες διαδηλωτών από τις δυνάμεις καταστολής: Στις πορείες του Πολυτεχνείου, στις 16 Νοεμβρίου 1980, δολοφονούνται άγρια από τα ΜΑΤ η εργάτρια Σταματίνα Κανελλοπούλου και ο φοιτητής Ιάκωβος Κουμής, και αντίστοιχα στις 17 Νοεμβρίου 1985 ο δεκαπεντάχρονος μαθητής Μιχάλης Καλτεζάς, και ο επίσης δεκαπεντάχρονος Αλέξανδρος Γρηγορόπουλος στις 6 Δεκεμβρίου του 2008.

Η διαμόρφωση μιας κοινωνίας με μικροαστικά στοιχεία από τη μια, και από την άλλη η επίδραση του Μάη του '68, δημιούργησαν αντιστάσεις κυρίως στη Νεολαία, η οποία, πέρα από τις κινητοποιήσεις στους δρόμους ανάλογα με τις καταστάσεις, έβαλε και τη δική της σφραγίδα στους τοίχους των δρόμων. Σφραγίδα σαρκασμού της μικροαστικής Ιδεολογίας, του εφησυχασμού, της αυταρέσκειας και της αυτάρκειας, και εδώ πάλι η Τέχνη ήταν και προφητική, και μπροστά από τις «αναλύσεις». Ο γνωστός δίσκος των Νεγρεπόντη-Κηλαηδόνη «τα Μικροαστικά», νομίζω πάλι, ότι τα λέει όλα, έτσι που μάλλον δεν έχουν να προσθέσουν τίποτα διάφοροι Ιστορικοί, Κοινωνιολόγοι, Πολεοδόμοι, Πολιτικοί Αναλυτές, Δημοσιολόγοι, «...σοφισταί / και στιχοπλόκοι, κι άλλοι ματαιόσπουδοι...», που έλεγε και ο Καβάφης⁹².

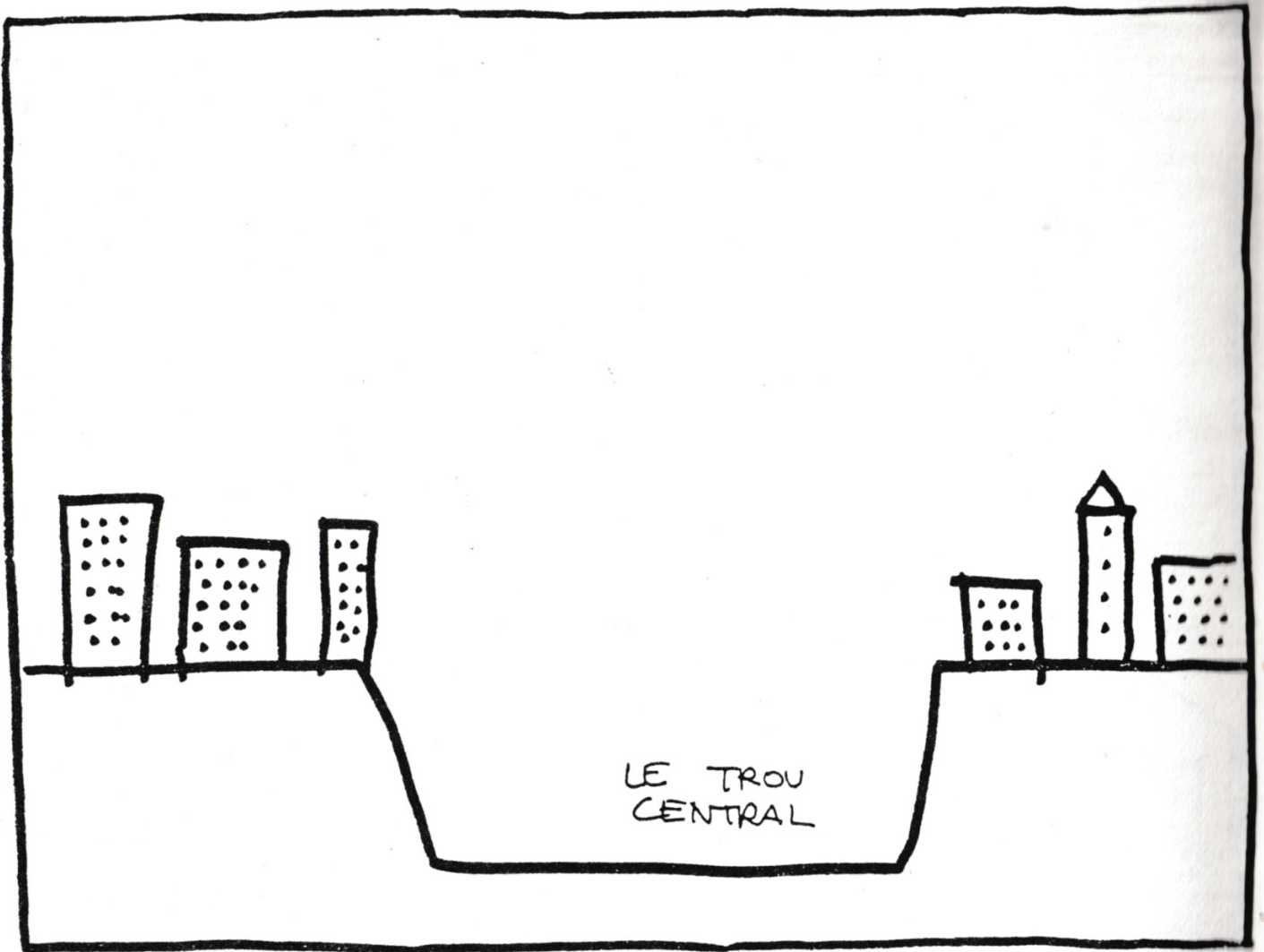

67. Κείμενα στους τοίχους⁹³ πολλές φορές με βαθύ νόημα. Ο δημόσιος χώρος στον ρόλο του χώρου διδασκαλίας και συζητήσεων, και η πικρή, καυστική ειρωνεία της νεολαίας. (Στο προ-τελευταίο, η υπογραφή είναι «γενιά του χάους».)

11. Η επίσημη άποψη της Ευρωπαϊκής Ένωσης

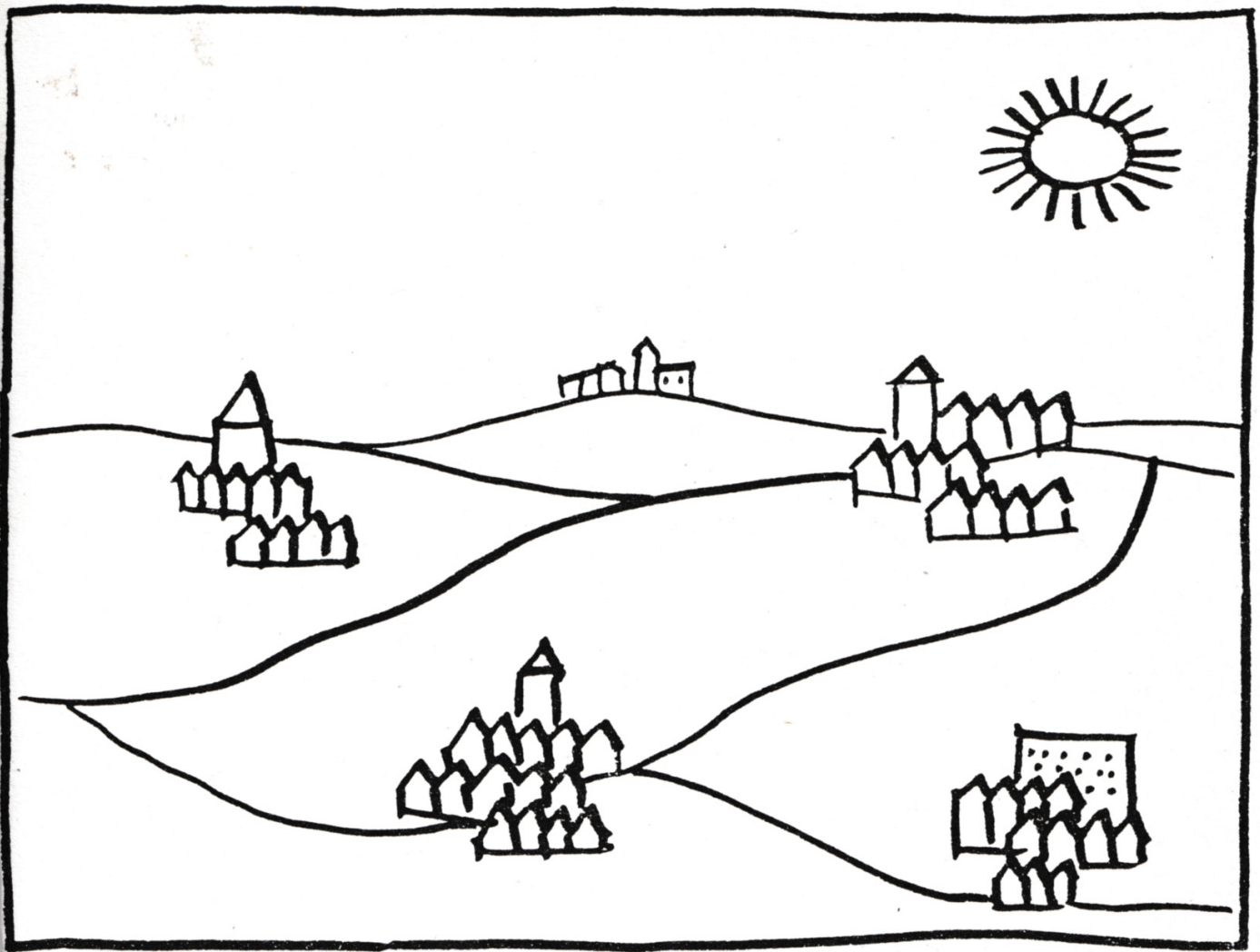
Το 1980 δημοσιεύθηκε το βιβλίο του Yona Friedman, *des villes pour vivre*, που εκδόθηκε από το Συμβούλιο της Ευρώπης (Conseil de l'Europe). Το βιβλίο αποτελείται από σκίτσα εν είδη κόμικς, σε 150 σελίδες, και προπαγανδίζει τη διάλυση των πόλεων και ιδίως του κέντρου τους.

Ο αστικός χώρος διαλύεται σε «ομοσπονδία από αστικά χωριά» (Fédération de villages urbains) και το κέντρο της πόλης αντικαθίσταται από μια «κεντρική τρύπα» (le trou central), η θέση αυτή μας θυμίζει τη θέση των Ναζί πολεοδόμων (Rosenberg, Reichow, Bartels, κ.α. θεωρητικών του Ναζισμού), που πρέσβευαν τη διάλυση των πόλεων εκτός από 4-5 μεγάλες πόλεις σε όλη τη Γερμανία, με το σκεπτικό ότι «... οι μάζες των μεγαλουπόλεων είναι ο κίνδυνος για το Γερμανικό Κράτος, όπως το 1789 ο όχλος...» (Günther)⁹⁴.

LA CITÉ DE L'AVENIR
POURRAIT BIEN ÊTRE
UNE VILLE SANS CENTRE.

τίποτα θα λέγαμε εμείς!!!) «une ville sans centre», (μια πόλη χωρίς κέντρο, με απλά λόγια, η α-κοινωνική πόλη)

LA CITÉ DE L'AVENIR
POURRAIT ÊTRE
UNE FÉDÉRATION DE VILLAGES URBAINS.

Η τελευταία σελίδα είναι ένα σκίτσο της σημαίας της Ευρωπαϊκής Ένωσης -με λίγο περισσότερα αστέρια! Ίσως εννοεί μια Ευρώπη «από τον Ατλαντικό ως τα Ουράλια», όπως διακήρυτταν ο Λε Κορμπυζιέ (ASCORAL 1943) με κέντρο το Βερολίνο⁹⁶, οι Ναζί, ο Ντε Γκωλ, και κλείνει με τη φράση «η αναγέννηση της πόλης θα μπορούσε να ήταν το σημείο εκκίνησης για μια αναγέννηση της Ευρώπης». Αν βέβαια εννοεί την πόλη χωρίς κέντρο και χωρίς κοινωνική ζωή, σίγουρα θα βόλευε και μια παρόμοια Ευρώπη!!! (Όμως, αυτές τις πόλεις ο Δεσποτόπουλος πολύ εύστοχα τις ονόμαζε «μη πόλεις» ή «πολεοειδείς σχηματισμούς» ή «αποθήκες εργατικών χεριών»⁹⁷...

Βέβαια, ο καθένας είναι ελεύθερος να γράφει ό,τι θέλει, όταν όμως τα γραφόμενά του πατρώνονται και κυκλοφορούν από το Συμβούλιο της Ευρώπης, και με πρόλογο του Conseil de la Coopération Culturelle, τότε το θέμα έχει βαριές πολιτικές προεκτάσεις, και η στήριξη από το Συμβούλιο της Ευρώπης μιας τέτοιας ακοινωνικής πόλης έχει ιδιαίτερη πολιτική σημασία...

Γεώργιος Μ. Σαρηγιάννης
Ομότιμος καθηγητής Ε.Μ.Π.

¹ Ι. Δεσποτόπουλος, «προβλήματα, νεώτερες κατευθύνσεις στην σύγχρονη Πολεοδομία», Αρχιτεκτονική 39/1962

² Christopher Alexander, A City is Not a Tree. Architectural Forum, Vol 122, No 1, April 1965, pp 58-62, και ακόμη Design, τχ. 206 (Φεβρουάριος 1966). ελλ. μτφρ. Κωστής Χατζημιχάλης, Σύγχρονα Θέματα, Επί πόλεως, συλλογή κειμένων, 1986.

³ Γ. Σαρηγιάννης, η Χάρτα της Αθήνας και το ιστορικό της πλαίσιο. Μέρος Α. στο www.GreekArchitects.gr ανάρτηση 12 Δεκ. 2010

⁴ Του ίδιου Η Χάρτα της Αθήνας... Μέρος Β. στο www.GreekArchitects.gr ανάρτηση 4 Ιανουαρίου 2011, συμπλ. 2022

⁵ Kevin Lynch The Image of the City, Harvard Univ.Press, Harvard/Mass. 1960, γερμ. μτφρ. Das Bild der Stadt, Frankfurt/M - Wien 1965

⁶ Der Städtebau nach deinen künstlerischen Grundsätzen, Wien 1889 («η πολεοδομία σύμφωνα με τις καλλιτεχνικές της αρχές», ελλ. μτφρ. από τον Κώστα Σεργάο, Αθήνα 1992, έκδοση του Τομέα Πολεοδομίας της Σχολής Αρχιτεκτόνων του ΕΜΠ.

⁷ Απόσπασμα από χάρτη της Ρώμης, 1748. στο die Strasse, Form des Zusammenlebens, κατάλογος ομώνυμης Εκθεσης στο Düsseldorf, Νυρεμβέργη και Βιέννη, Düsseldorf 1973.

⁸ στο die Strasse, Form ...οπ.παρ.

⁹ εικ. από τον συγγρ. 18.9.2009

¹⁰ Gerrit de Bruyn, Buck Goudriaan, Das Volksviertel und weiter, στο die Strasse, Form des Zusammenlebens, οπ.παρ

¹¹ Μίνως Αργυράκης, Οδός Ονείρων, (απόσπασμα) Αθήνα 1957.

¹² Αναφορά στο die Strasse, form ... που αναφέρθηκε.

¹³ Fr. Engels, Η κατάσταση της εργατικής τάξης στην Αγγλία, 1845, επίσης Κ. Μαρξ, το Κεφάλαιο, τομος 1ος, σελ. 684 κ.εφ.

¹⁴ Και οι δύο εικόνες από το die Strasse, form des Zusammenlebens, οπ.παρ. σελ. 22

¹⁵ Φωτ. από τον συγγρ. 22.3.2017

¹⁶ Φωτ. EUROKINISSI/TATIANA ΜΠΟΛΑΡΗ, Αυγή 15 Δεκ. 2020

¹⁷ Κατά τον μοναχό Eudes de Deuil στα μέσα του 12ου αι., αναφορά στον A. Guillou ο Βυζαντινός Πολιτισμός, Αθήνα 1996, σελ 415, αντίστοιχες περιγραφές από τον Γρηγόριο τον εκ Νύσσης, αναφορά επίσης στον A. Guillou σελ. 426

¹⁸ Αυγή, 15.12.2020

¹⁹ Καρλ Μαρξ, το Κεφάλαιο τ.1ος σελ. 363, κ.αλλ. βλ. και το φιλμ του Charlie Chaplin, Modern Times (1936)

²⁰ Γενικά για τις μεταφορές στην πόλη και τον ρόλο του ΙΧ βλ. Γ.Σαρηγιάννης

Οι μεταφορές στην πόλη, σύγχρονες απαιτήσεις και σύγχρονες πρακτικές για μια Βιώσιμη Κινητικότητα, επίσης Θ. Βλαστός, πεζοί και πόλη, μια επιλογή για το μέλλον, στο πράσινες μετακινήσεις στις πόλεις» επιμ. έκδ. Στ. και Β. Τσέτση, Αθήνα 2013. Στον τόμο υπάρχουν πολλά σημαντικά άρθρα σχετικά με τις μεταφορές, γνωστών ερευνητών (Αραβαντινός, Βλαστός, Μπακογιάννης, Σερράος, Τσέτσης, Τσουδερός, κ.α.)

²¹ Τεχνικά Χρονικά, Γενική Έκδοσις, 179-180, Ιούλιος -Αύγουστος 1959

²² Τεχνικά Χρονικά, οπ.παρ.

²³ PROFITOPOLI\$. Κατάλογος ομώνυμης Έκθεσης Μόναχο 1972

²⁴ Die Strasse....οπ.παρ.

²⁵ οπ.παρ.

²⁶ οπ.παρ.

²⁷ Διαδίκτυο

²⁸ J. Korte, Verkehrstechnik, Hamburg 1970 (ο επιχρωματισμός από τον συγγρ. της παρούσης).

²⁹ W. Bockelmann die Stadt zwischen Gestern und Morgen, Tübingen1961

³⁰ W. Bockelmann οπ.παρ. σελ.94

³¹ Γ. Σαρηγιάννης, Αθήνα 1830-2000, Αθήνα 2000, σελ. 39, όπου και η αναφορά στον W.Bockelmann.

³² διαδίκτυο

³³ διαδίκτυο 478684b0c227f08512e3c2fe6cebb4a5_XL.jpg

³⁴ φωτ. του συγγρ. (10.5.2012), Γ. Σαρηγιάννης, si le batinent va bien, tout va bien, μέρος Α. ανάρτηση στο GreekArchitects.gr, 7 Ιουνίου 2012, του ίδιου, «η εξιδανίκευση των σλαμ της αθηναϊκής πολυκατοικίας, γιατί όμως;» στην Εφ.0Συν, 4-5 Φεβρ, 2023

³⁵ φωτ. του συγγρ. (10.5.2012)

³⁶ Ι. Δεσποτοπούλος, Πρόλογος στο «Αλέξανδρος Λοΐζος, ο Ηλιασμός στην Αρχιτεκτονική και την Πολεοδομία», Αθήνα 1946»

³⁷ **Αναγκαστικός Νόμος 395/68, περί του ύψους των οικοδομών και του συστήματος της ελεύθερας δομήσεως, ΦΕΚ 95Α / 4 Μαΐου 1968.**

- ³⁸ βλ. περισσότερα στο Γ. Σαρηγιάννης, «προβλήματα του κέντρου της πόλης» ανάρτηση στο Greek Architects, 13.9.2011.
- ³⁹ Ελλη Παπαδημητρίου, Παλιές φωτογραφίες, Αθήνα, Πειραιά, Καισαριανή. Αθήνα 1979
- ⁴⁰ Φωτογραφική Συλλογή Ν.Ε.Τόλη, εικόνες της Ελλάδος, 1944-1958. Αθήνα 1998
- ⁴¹ Γιώργου Σικελιώτη, γυρολόγοι της Αθήνας, Ημερολόγιο «Τιτάνα» 1962
- ⁴² Γιάννης Μπόλης, Βάσω Κατράκη στη σειρά «Σύγχρονοι Έλληνες εικαστικοί», έκδ. εφημε. ΤΑ ΝΕΑ, Αθήνα Χ.Χ.
- ⁴³ Φωτ. του συγγρ. 22.3.2017
- ⁴⁴ Φωτ. του συγγρ. 22 3. 2017
- ⁴⁵ Καρτ-ποστάλ του Roger Tourte
- ⁴⁶ Ελλη Παπαδημητρίου, Καισαριανή, οπ.παρ.
- ⁴⁷ Γιάννης Βεναρδής, Μαρία Μαυρικού «ο φωτογράφος της Σκύρου» Αθήνα 1984.
- ⁴⁸ Γιάννης Βεναρδής, ... οπ.παρ.
- ⁴⁹ Ν. Μακρυνικόλα, Το Χρονικό του Κέδρου, Αθήνα 2004
- ⁵⁰ οπ.παρ.
- ⁵¹ Γ. Σαρηγιάννη, Η αιχμή του δόρατος του ελληνικού προλεταριάτου. Παλμός των Οικοδόμων 123/Μάης-Ιούνης 2004. Για βαθύτερη ανάλυση, ιστορική και κοινωνική, βλ. Δ. Λαμπροπούλου, «Οικοδόμοι, οι άνθρωποι που έκτισαν την Αθήνα 1950-1967», Αθήνα 2009, Αν. Γκίκα, «από την πείρα του κινήματος των οικοδόμων στην Ελλάδα», Αθήνα 2013.
- ⁵² Etymologikon Magnum Lexicon (βυζαντινή έκδοση ~1150), έκδοση Thomas Gaisford, Oxford 1848, φωτοτυπική επανέκδοση, Αθήνα 2000.
- ⁵³ The city is not a tree, Design, 206, Febr. 1966 (Η πόλη δεν είναι δέντρο, μτφρ. στο «επι Πόλεως» συλλογή κειμένων, έκδοση Τομέα Πολεοδομικού και χωροταξικού Προγραμματισμού και Σχεδιασμού, ΑΠΘ).
- ⁵⁴ Για περισσότερη ανάλυση βλ. Γ. Σαρηγιάννης Η Χάρτα της Αθήνας Μέρος Α. GreekArchitects.gr ανάρτηση 12.12. 2010
- ⁵⁵ J. Despo, die ideologische Struktur der Staedte, Berlin 1973, ελλ.μτφρ. Κ.Σερράος, Ιδεολογική Δομή των Πόλεων, μτφρ. έκδ. ΕΜΠ
- ⁵⁶ φωτ. του συγγρ. (22.3.2017)
- ⁵⁷ φωτ. του συγγρ. (22.3.2017)
- ⁵⁸ φωτ. του συγγρ. (22.3.2017)
- ⁵⁹ Η Ελλάδα του μόχθου, συλλογή Ν. Πολίτη. Αθήνα 2005
- ⁶⁰ Διαδίκτυο
- ⁶¹ διαδίκτυο
- ⁶² φωτ. του συγγρ.

- ⁶³ Γιάννης Βεναρδής Ο φωτογράφος της Σκύρου, οπ.παρ.
- ⁶⁴ Die Strasse, Form ...οπ.παρ.
- ⁶⁵ Eddy Posthuma dse Boer, Amsterdam, stad van mijn leven
- ⁶⁶ Οι βόλοι είναι χωμάτινοι, χρωματιστοί, οι γκαζές, γυάλινες χρωματιστές και με ένθετα στο εσωτερικό τους
- ⁶⁷ Και οι πέντε εικόνες, από το διαδίκτυο
- ⁶⁸ Δ.Α. Χαρισιάδης φωτογραφίες 1911-1993 και διαδίκτυο
- ⁶⁹ Οι εικόνες από το διαδίκτυο
- ⁷⁰ Και οι τρεις εικόνες από το διαδίκτυο
- ⁷¹ Στο διαδίκτυο, στο λήμμα «συνεργασία κουκουλοφόρων με Αστυνομία», υπάρχουν δεκάδες άρθρα και φωτογραφίες, βίντεο και άλλες μαρτυρίες, και μάλιστα σχεδόν σε όλο το πολιτικό φάσμα του Τύπου
- ⁷² Διαδίκτυο, λ. «συνεργασία κουκουλοφόρων με Αστυνομία»
- ⁷³ Ο κλασικός πίνακας του Ευγένιου Ντελακρουά, διαδίκτυο.
- ⁷⁴ Dmitri Kessel, Ελλάδα του '44. Αθήνα 1994
- ⁷⁵ Dmitri Kessel, οπ.παρ.
- ⁷⁶ Γιάννης Μπόλης, Βάσω Κατράκη οπ.παρ.
- ⁷⁷ Και οι τρεις εικόνες από το διαδίκτυο
- ⁷⁸ Λεπτομέρειες βλ. Γ. Σαρηγιάννη, «Οι διαδηλώσεις του '60 και μετά, θεωρία και πρακτική», Documento 7.8.2022
- ⁷⁹ «Πολυτεχνείο, από την κατάληψη...» οπ.παρ.
- ⁸⁰ Υπουργός Δημόσιας Τάξης Αναστάσιος Μπάλκος, ο οποίος αναδιοργάνωσε την καταστολή, ιδρύοντας τα ΜΑΤ (1976) και τα ΜΕΑ (1978)
- ⁸¹ Και οι τρεις εικόνες από το διαδίκτυο
- ⁸² Αλκηστις Πρέπη, <https://k-lab.zone/ekina-ta-pedia-tou-gallikou-2006/>
- ⁸³ Λήδα Κυριακού, «ο απόηχος της αποικιοκρατίας στη Μητρόπολη, η κατασκευή του εσωτερικού εχθρού στα banlieues του Παρισιού» Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία επιβλ. Στ. Σταυρίδης Ιούνιος 2020
- ⁸⁴ Κώστας Παράσχος, Η Κατοχή. Φωτογραφικά τεκμήρια, 1941-1944, Αθήνα 1973.
- ⁸⁵ Γ. Σαρηγιάννης «η οικονομική και πολιτική εξάρτηση ξεκινά από την Έκθεση Βαρβαρέσου του 1952, Εφ-Συν 12-13 Αυγ, 2023, αναλυτικότερα στον ίδιο Αθήνα 1930-2000 σελ. 146-156 (Αθήνα 2000), του ίδιου επίσης, «Βαρβαρέσος, Σπράος, Τρόικα: επεμβάσεις ΠΤ και ΔΝΤ στην ελληνική οικονομία: οι πολεοδομικές επιπτώσεις τους», Συνέδριο ΣΑΔΑΣ-ΠΕΑ «Μητροπολιτική περιοχή Αττικής: όψεις της Κρίσης στην πόλη...» Αθήνα 20-22 Οκτωβρίου 2017, ανηρητημένο στα Πρακτικά του Συνεδρίου στην ιστοσελίδα του ΣΑΔΑΣ.
- ⁸⁶ Ι. Δεσποτόπουλος, Πρόλογος στην διδ. διατρ. του Αλ. Λοΐζου Ο ηλιασμός στην αρχιτεκτονική και την Πολεοδομία, Αθήνα 1946
- ⁸⁷ Γ. Σαρηγιάννης, Κατοικία και Κοινωνικό Σύστημα, ανάρτηση στο Archetype, 2.9.2020

- ⁸⁸ Μάνου Λοΐζου, τα τραγούδια του δρόμου, οπ.παρ, Νεγρεπόντη-Κηλαϊδόνη, τα Μικροαστικά
- ⁸⁹ Dmitri Kessel, Ελλάδα του '44. Αθήνα 1994
- ⁹⁰ Δ.Α.Χαρισιάδης ..οπ.παρ.
- ⁹¹ Το θέμα έχει αναλυθεί σε βάθος από πολλούς ερευνητές, για βιβλιογραφία και περισσότερες λεπτομέρειες για το θέμα, βλ. Γ. Σαρηγιάννη, «Η Αριστερή Ιδεολογία στην Πολεοδομία στην Ελλάδα, μέρος Γ.» ανάρτηση 25 Ιανουαρίου 2014 στο Greek Architects.
- ⁹² Κωνσταντίνος Καβάφης, «Φιλέλλην» 1912. Έκδοση 1963, με επιμέλεια Γ.Π. Σαββίδη, τόμος 1ος, σελ. 37
- ⁹³ Το παραπάνω υλικό προέρχεται αφ' ενός από το διαδίκτυο και αφ' ετέρου από τη Μεταπτυχιακή Διπλωματική της κ. Αγορ. Χριστάκου, με θέμα «η εικόνα του αστικού χώρου μέσα από την πολιτική και εμπορική διαφήμιση» (επιβλ. ο συγγρ.), που εκπονήθηκε το 2018. Είχε προηγηθεί η εργασία εξαμήνου της ίδιας, με θέμα τη διαφήμιση στα Μέσα Μαζικής Μεταφοράς στο μάθημα "Μεταφορικά Συστήματα".
- ⁹⁴ Chr. Schneider, Stadtgründung im dritten Reich, München 1979 (αναφορά στον Γ. Σαρηγιάννη, «η έννοια της πόλης στον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη και η συνέχιση των πλατωνικών αντιλήψεων...» στο «Λαμπεδών», τόμος στη Μνήμη της Ντούλας Μουρίκη, Αθήνα 2003)
- ⁹⁵ Yona Friedman des villes pour vivre, Conseil de l'Europe, 1980
- ⁹⁶ Le Corbusier, la carte d' Europe de ASCORAL, στο Les trois établissements humains 1943, σελ.137
- ⁹⁷ Ι. Δεσποτόπουλος, «προβλήματα, νεώτερες κατευθύνσεις στην σύγχρονη Πολεοδομία», Αρχιτεκτονική 39/1962 (εισήγηση στο Α. Πανελλήνιο Συνέδριο του ΣΑΔΑΣ, Δελφοί 1961.